

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
MEMARLIQ VƏ İNCƏSƏNƏT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

MEHDİ SƏMƏD OĞLU SƏADƏTİ XƏMSƏ

**QACARLAR DÖVRÜ İNTERYER MEMARLIĞI
(EVLƏR, SARAYLAR VƏ MƏSCİDLƏR)**

İxtisas: 6401.01 - «Memarlıq nəzəriyyəsi və tarixi, abidələrin
bərpaı və rekonstruksiyası»

Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ-2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Memarlıq və İncəsənət İnstitutunun “Memarlıq və şəhərsalma tarixi və nəzəriyyəsi” şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

AMEA-nın həqiqi üzvü,
Memarlıq üzrə elmlər doktoru, professor
Şamil Seyfulla oğlu Fətullayev-Fiqarov

Rəsmi opponentlər:

Memarlıq üzrə elmlər doktoru, dosent
Səbinə Xalid qızı Hacıyeva

Memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Rizvan Mustafa oğlu Bayramov

Aparıcı təşkilat:

Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının
“Memarlıq” kafedrası

Müdafiə “21” noyabr 2014-cü il tarixində saat “11”-də Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən FD 02.041 Dissertasiya Şurasının memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təşkil olunmuş iclasında keçiriləcək.

Ünvan: Az 1073, Bakı şəhəri, A.Sultanova küç., 5, AMİU, korpus 1, III mərtəbə, aud 317.

Dissertasiya işi ilə AMİU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ 21 __ __ 11 __ 2014-cü il tarixində göndərilmişdir.

**FD 02.041 Dissertasiya
Şurasının elmi katibi,
memarlıq üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent**

S.İ.ALLAHVERDİYEVA

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. İran memarlığında Qacar dövrü memarlığından keçid yaxud transmissiya dövrü memarlığı kimi bəhs edilir. Belə ki, İran memarlığını araşdıran mütəfəkkirlər və mütəxəssislərin əksəriyyəti bu fikirdədilər ki, Bu dövrdə, Qərb memarlığı modern memarlıq norması kimi təqlid edilməyə başladı. Bu təqlidin ölçüləri memarlıq, şəhərsalma və interyer memarlıq elementlərin geniş bir həcmi və Qərb memarlığının mövcud olduğu fəzaları əhatə edirdi. Bunula əlaqədar olaraq da İran memarlığı və şəhərsalmasının strukturunda əvvəllər mövcud olmayan yeni fəzalar və təbiiqlər əmələ gəldi.

Bu dövrdə Qərbə səfərlərin rəvac tapması yeni incəsənət, sivilizasiya və mədəniyyəti İran memarları üçün gətirdi ki o zamana qədər o qədər tanınmış deyildi. İran memarlarının Qərbin incəsənət üslubları ilə heç bir tanışlığı yox idi. Şəkillər, poçt açıqcaları və xaricə getmiş şəxslərin şərhləri binaların layihələşdirilməsində onların ilk ilham mənbəyi idi. Bu dəyişikliklər və inkişaf ilə Qacar dövrü interyer memarlığının sahəsində də həmçinin yeni konsepsiyalar və ideyalar yaradıldı. Belə ki, yeni formalar, funksiyalar, elementlər və hissələr İran klassik memarlıq və incəsənətinə əlavə edildi. Şübhə yoxdur ki, o dövr Qərb memarlığı üslublarının, o cümlədən, neoklassik, eklektik, baroko, rokoko və sairənin izlərini bu dövr interyer memarlığının strukturunda görmək mümkündür.

Tədqiqatçıların əksəriyyəti, o cümlədən, Ş.S.Fətullayev-Fiqarov, G.H.Məmmədova, R.B.Əmənzadə, V.H.Muradov, C.Ə.Qiyasi, Ə.Bani masud, V.Qobadiyan, M.Həbib, M. Qudərzi, H.Sultan zadə, M.Rəməzan Cəmət və M.Səfi Səmgəbadi Qacar dövrü memarlığını fərqli üslublara, O cümlədən, “ənənəvi (klassik)”, “eklektik”, “qərbiləşmə” və “transmissiya” ya ayırmışlar. Bu bölgünün doğruluğu ilə bağlı qəti fikir söyləyə bilmərik. Lakin əgər bu dövrlərdəki daxili dekorasiyaların özəlliklərini araşdırsaq, belə bir nəticəyə gəlirik ki, Nəsrəddin şah dövrünün əvvəllərində rus və Avropa üslubları dalğasının gəlməsi ilə sənətkarlar İran ənənələri və bu üslublar arasında harmoniya yaratmağa başladılar. Tədricən bu ənənələrin əksəriyyəti dəyişərək fərqli üslublarda öz əksini tapdı. Bu baxımdan dəyişikliklərin haqqında bəhs etdiyimiz dörd üslub şəklində adlandırılması bəlkə də məqsəduyğun görünə bilər. Lakin M.Pirniya özünün “İran memarlığının stilistikası” adlı kitabında Nəsrəddin şah dövrü İran memarlığını İsfahan üslubunun davamı kimi göstərir və onu İsfahan üslubunun ikinci dövrü adlandırır. İsfahan üslubunun ikinci dövründə İranın Qərblə mədəni əlaqələrinin başlanması ilə iranlılar Qərb mədəniyyəti

və sivilizasiyası müqabilində özlərini itirdilər və İranda da bu fenomeni gücləndirənlər olduğundan onun gedişi sürətləndi.

İmarət sahiblərin, memarlar və sənətkarların maraq göstərdikləri ölkələrin memarlığının təsirinin altına düşməsi, Qacar dövrü memarlığının özünəməxsus üslubuna misilsiz təsir göstərmişdir. Sarayların daxili dizaynı hər bir sivilizasiyanın mədəniyyəti, incəsənəti və adət-ənənələri nəzərə alınmaqla fərqlidir. Bu fərqlər ölkələr arasındakı siyasi münasibətlər nəticəsində daha çox dəyişir. Əksər hallarda Qacar dövlətinin nəzərdə tutduğu ideal Avropadan almış memarlıq və şəhərsalma yerli mədəni və bədii qüvvələrin təsiri altında idi və yeni üslublarla qədim metodlar bir-birinə qarışırdı.

Ümumi baxışda görmək olar ki, Qacar dövrü memarlıq və incəsənəti tədricən Avropa incəsənətinin və o dövr şahlarının modernizmə meyl göstərməsinə təsiri altına düşür. Bu dəyişiklik tədrici olsa da yeniləşmə və modernizm dövrünün təfəkkür və zövqünün onun strukturuna daxil olmasının dönüş nöqtəsidir. Belə ki əgər, İran ənənəvi memarlığının strukturu və əsas mahiyyəti Allahın müqəddəs mahiyyəti və səmavi məfhumların təcəlli yeridir və bu memarlıq öz məfhumlarını bəyan etmək üçün abstrakt dili və təcridolmanı seçmişdir. Lakin Qacar dövrü memarlığı dünyəvi və maddi həyat tendensiyalı bir kimlik və ruha sahibdir. O öz forma və strukturunda təcridolma və abstrakt formalardan uzaqlaşmaya doğru gedir və Qərbdən gəlmə element və formaların qəbul edilməsinə o qədər də müqavimət göstərmir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qacar dövrü memarlığı və interyer memarlığının strukturunda, baxmayaraq məscidlərə və dini mədrəsələrə, aydın şəkildə bir dualılığı, ənənəvi-modern, İrani-Qərbi, mənəvi-dünyəvi, abstrakt-real, daxilə dönüklük-xaricə dönüklük, həndəsi-qeyri həndəsi və s. müşahidə etmək olar. Belə ki, bu dövrə aid abidələrin əksər fəzaları, fəsadları və planlarında aydın bir şəkildə İran ənənəvi memarlığının və Qərb memarlığının elementlərinin birləşməsinə müşahidə edə bilirik.

1785-1925-ci illərdə, Qacar dövrü memarlığında baş verən dəyişikliklərin gedişi özündən əvvəlki dövrlərə (Zəndlər, Əfşarlar və səfəvilər dövrlərə) nisbətən olduqca sürətli və kütləvi idi. Belə ki, Qacar sülaləsinin hakimiyyətinin sonunda İran memarlığının bir neçə minillik ömrü də sona çatdı və yeni memarlıq doğuldu. Buna görə də bu dövr memarlığını keçid memarlığı, açılış və qarışma memarlığı və İran və Qərb memarlığının qovuşması dövrü hesab edirlər.

Bununla belə, Çünki həmin dövrün memarlıq üslubunda həm İran, həm də qərb üslubu və incəsənəti var, onun memarlıq və interyer memarlığının

xüsusiyyətlərinin tanınması İranın bugünkü memarlığının inkişafına zəruridir.

Tədqiqatın obyektı. Qacar dövrü görkəmli evlər, saraylar və məscidlərin interyer memarlığında olan konsepsiyalar və onların formal və funksional xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın predmeti. Qacar dövründə İranın tarixi memarlıq abidələrin interyerləridir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi İran memarlığının Qacar dövründə tikilən evlər, saraylar və məscidlərin interyer memarlığını tanıtmək və onları formal, funksional və nəzəri baxımdan təhlil etməkdir.

Bu məqsədin həyata keçirilməsi bir sıra kompleks vəzifələrin həllini tələb edir:

- Qacarlar sülaləsinin hakimiyyətə çatması və onların rolunu İran tarixində şərh etmək.

- Qacar dövrü memarlığında müşahidə edilən daxili və xarici memarlıq üslubları araşdırmaq.

- Qacar dövründə ənənə və modernizmin arasında olan dialoqu araşdırmaq və onun təsirini İranın müasirləşməsinə şərh etmək.

- Qacar dövrü memarlığı və interyer memarlığına təsir edən iqtisadi, sosial və mədəni amilləri təqdim etmək.

- Qacar dövrü memarlığı və interyer memarlığının tipologiyasını müəyyənləşdirmək və onları analiz etmək.

- Qacar dövrü İranda olan memarlıq abidələrin mövqeyini müəyyənləşdirmək.

- Qacar dövrün görkəmli evlər, saraylar və məscidlərin planları, fəsadları, kəsikləri və şəkillərini təqdim etmək, onların funksional, formal və bədii xüsusiyyətlərini araşdırmaq və onlarda olan konstruktiv və qeyri-konstruktiv interyerlərin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək.

- Qacar dövrü memarlığında olan konstruktiv və qeyri-konstruktiv interyerlərin təsnifatını müəyyənləşdirmək və onların yekunlaşmış formal, funksional və nəzəri təhlilini təqdim etmək.

- Qacar dövrü memarlığı və interyer memarlığının yekunlaşmış xüsusiyyətlərini təqdim etmək.

Tədqiqatın xronoloji sərhədləri. Əsəən 1785–1925-ci illərə aid İranın tarixi və əhəmiyyətli memarlıq abidələrin interyerlərini əhatə edir.

Tədqiqatın coğrafi sərhədləri. Demək olar ki, İranın bütün sahəsini əhatələyir, Amma tədqiqatın əsas vurğusu Tehran şəhərindədir.

Tədqiqatın metodikası. Tədqiqat prosesində aşağıdakı metodlardan

istifadə olunub:

1. Kitabxana metodu: Burada əsas etibarilə kitabxana tədqiqatı nəzərdə tutulur. İran və Azərbaycan Kitabxanalarında olan tədqiqatlardan istifadə edilmişdir. Bu istiqamətdə, həmçinin, xaricdə dərc olunmuş elmi məqalələr və Qacar dövrü ilə bağlı dissertasiyalardan istifadə edilmişdir.

2. Müşahidə metodu: Bu üsul ondan ibarətdir ki, müstəqil və birbaşa Qacar dövrü memarlıq abidələrini müşahidə etmək, onların şəkillərini çəkmək, ölçülərini ölçmək və nəzəri fikirlər söyləmək.

3. Analitik metodu: Bu istiqamətdə, Qacar dövrü binaların memarlıq və interyer xüsusiyyətləri cədvəllər vasitəsi ilə birlikdə analiz edilmişdir.

Tədqiqatın mənbə bazası. İran və xarici ölkələrin görkəmli tarixçilərin və nəzəriyyəçilərin memarlıq və interyer sahəsində ixtisaslaşmış tədqiqatlar və elmi işlərini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Ondan ibarətdir ki, indiyə qədər Qacar dövrü memarlığının interyerlərindən kifayət həddə tədqiqat edilməyib. Baxmayaraq ki, bu dövrün memarlıq və şəhərsalmasından çox əsərlər qalmışdır və biz onları bilavasitə görə bilirik, amma onlara əlaqədar tədqiqatlar və elmi işlər çox azdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Ondan ibarətdir ki, bu dövrün memarlığı təkcə İrana aid deyil və İranla həmhüdud ölkələrində (Azərbaycan, Əfqanıstan, Gürcüstan və s.) həmçinin ehatə edir. Digər tərəfdən iddia etmək olar ki, İran tarixində bu dövr yeganə dövr sayılır ki, İran memarlığı və interyer memarlığı eyni zamanda paralel olaraq modernizasiya və ənənəçiliyi ciddiyyətlə təcrübə edir. Başqa bir cəhətdən iddia etmək olar ki, hal-hazırda İranın müasir memarlığının strukturu və görünüşündə ciddiyyətlə kimlik problemləri var. Belə ki, onun əsas strukturu və görünüşündə İran memarlığının ənənəvi dəyərləri müşahidə edilmir. Bu problemi həl etmək üçün Qacar dövrü memarlığı və interyer memarlığından ilham almaq ən yaxşı yolların biri ola bilər.

Beləliklə, Qacar dövrü memarlığı və interyer memarlığını araşdırmaq və onların xüsusiyyətlərini tanıtmmaq İranın müasir memarlığı və interyer memarlığının inkişafına zəruri nəzərə gəlir.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işinin əsas xətti AMEA-nin elmi beynəlxalq “Türköloji sənətsünaslıq: Problemlər və perspektivlər” konfransında şərh edilməklə, müəllif tərəfindən Azərbaycanın və Rusiyanın bir sıra elmi nəşriyyatlarında 5 məqalə çap edilmişdir.

Tədqiqatın həcm və strukturu. Tədqiqat işi girişdən, üç fəsildən, əsas nəticələrdən, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından, şəkillərdən (baş planlar, kəsiklər, fəsadlar, tipoloji təsnifatlar və s.) ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun əsaslandırılmasına baxılır, tədqiqatın aktuallığı, məqsədi, vəzifələri və metodları açıqlanır, nəzəri-praktiki əhəmiyyəti və elmi yeniliyi xarakterizə olunur, araşdırılan işin elmi və praktik dəyərləri şərh edilir.

“QACAR DÖVRÜ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ MEMARLIĞI İLƏ BAĞLI ANLAYIŞLAR” adlı **I FƏSİLDƏ** Qacar dövründə baş verən sosial və siyasi hadisələr araşdırılır, bu dövrdə ənənə və müasirliyin arasındakı məsələlər şərh edilir və Qacar dövrü memarlığının formalaşmasına təsir edən üslublar təqdim olunur.

1.1. 1785-1925-ci illərdə Qacar sülaləsinin hakimiyyətə çatması və süqutu.

Qacar sülaləsinin hakimiyyətə çatması tarixi baxımdan şərh edilərək, bu sülalənin şahlarının rolu həmin dövrün siyasi və ictimai dəyişikliklərində şərh edilir və qeyd olunur ki Fətəli şahın dövründə İran hakimiyyəti Avropa modernizmi qarşısındakı zəifliyi və gücsüzlüyünü anladı. Tarixin bu kəsiyində Abbas Mirzanın rolu olduqca mühüm idi. Vəliəhd Abbas Mirza başa düşmüşdü ki, onun ölkəsi yalnız Avropa üsullarından istifadə etdiyi halda Rusiya ilə mübarizə aparmağa qadir olacaqdır. Lakin, İran tarixində Qacarilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə baş verən ən mühüm mədəni, sosial və siyasi hadisələr Nəsrəddin şahın əlli illik hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə Avropa və dünya ilə ən geniş siyasi, iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələr yarandı. Belə ki, həyat tərzı və sosial münasibətlər kəskin bir şəkildə Avropa mədəniyyətinin təsiri altına düşdü. Bu dövrdə imkanlı insanların, eləcə də Nəsrəddin şahın özünün Avropaya səfər etməsi və Qərbin dəyişməkdə və inkişaf etməkdə olan sivilizasiyası və mədəniyyəti ilə tanış olması qərblilərin elmi, texnoloji, ictimai rifah sahəsindəki üstünlüyünü aydın bir şəkildə aşkara çıxartdı.

İlk kütləvi istehsal zavodlarının tikilməsi, elektrik istehsalı, teleqraf, telefon, çapxana, müasir şəhərsalma və yolçəkmə, dəmiryolu çəkilməsi, opera salonu tikilməsi, müasir üslubda texniki məktəblər yaradılması, ilk iranlı tələbə dəstələrinin tibb və mühəndislik üzrə təhsil alması üçün Avropaya göndərilməsi bu silsilənin hakimiyyəti dövründə baş vermişdir.

1.2. Qacar dövrü memarlığı və interyer memarlığında müşahidə edilən memarlıq üslubları.

Bu bölmədə qeyd olunur ki Qacar dövrü memarlığı, dünyada və İranda müxtəlif siyasi, iqtisadi, ictimai və mədəni sahələrdə baş verən geniş miqyaslı dəyişikliklər səbəbilə o dövrün müxtəlif memarlıq üslubların

kəsişmə yeri idi. Belə ki, o dövr memarlığının formalaşmasının əsas faktoru olan ənənəvi İran memarlığından başqa mənsəyini Qərb memarlığından alan memarlıq üslubları da onun strukturunun formalaşmasına təsir göstərirdi. Şübhə yoxdur ki, o dövr Qərb memarlığı üslublarının, o cümlədən, Neoklassik, Eklektik, Baroko, Rokoko və s. izlərini bu dövr memarlığının strukturunda görmək mümkündür. Əlbəttə qeyd etmək lazımdır ki Qacar dövrün əvvəllərində (Ağa Məhəmməd xan hakimiyyətindən Nasirəddin şahın hökumətinə qədər), baxmayaraq bəzi Avropa memarlığının təsirlərinə, İran ənənəvi memarlığı ən əsas təsir edən üslub idi, lakin, Nasirəddin şah hökumətinin əvvəllərində İran ənənəvi memarlığı ilə yanaşı Avropanın Neoklassik, Rokoko və Baroko üslubu Qacar dövrü memarlığının formalaşmasının ilham mənbəyi idi və Nasirəddin şah hökumətinin son iyirmi il və ondan sonrakı illərdə Neoklassik üslubu Qacar memarlığının əsas ilham mənbəyi oldu.

1.3. Ənənə və müasirliyin (modernizmin) araşdırılması və XVIII-XIX əsrlərdə İran memarlığına Qərb mədəniyyətinin təsiri.

İranda ənənəvi incəsənəti, müqayisə olaraq XVIII-XIX əsrlərdə Avropanın realistlik və naturalistlik incəsənətinə, səmavi bir incəsənətdir və özünün metafizik və fəvqəlbəşəri məna və məfhumlarını bəyan etmək üçün abstrakt forma və naxışlardan bəhrələnir. Belə ki, Çün islam sənətkarları və mütəfəkkirləri bu fikirdədirlər ki, Allahın mahiyyəti heç bir şeylə, hətta təbii dünya ilə belə müqayisə edilə bilməz. Təbiətdəki mövcud forma və şəkillərin Tanrının müqəddəs mahiyyətini bəyan etməyə qadir olmadığına inandıqlarından öz sənətlərində mənəvi ideya və anlayışlarını bəyan etmək üçün hətta təbii forma və elementlərdən də qaçırdılar.

İranda Qacar dövründən əvvəlki memarlıqla bağlı tədqiqat və axtarış apardıqda asanlıqla görmək olar ki, İran və islam mədəniyyəti və ənənələri tarix boyu onun ilham mənbəyi, meydana gəlməsi və formalaşmasının əsas faktorlarındanıdır. İran memarları və sənətkarları da əcdadlarının adət-ənənələrinə arxalanaraq, öz incəsənət əsərlərini hazırlamış və bunları yaradarkən yad sivilizasiya və mədəniyyətlərdən ilham almaq ehtiyacı duymadan öz missiyalarını yerinə yetirməyə qadir idi. Lakin Səfəvi dövründə başlanan Qərblə ticarət, siyasi və hərbi əlaqələrinin formalaşması və təxminən bir əsrə yaxın Əfşarlar və Zəndilərin hakimiyyəti dövründə hərəmçilik və səbatsızlıqdan sonra ölkədə nisbi səbat və təhlükəsizliyin yaranması ilə Qacarlar hakimiyyəti dövründə bu əlaqələr daha da genişləndi. Bu da İranda modernizm və yad elementlərin gətirdikcə daha çox incəsənətə və memarlığa daxil olması üçün zəmin yaratdı.

“QACARLAR DÖVRÜ MEMARLIĞI VƏ İNTERYER

MEMARLIĞININ FORMALAŞMASI VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ” adlı **II FƏSİLDƏ** Qacar dövrü memarlığı, şəhərsalması və interyer memarlığının formalaşmasına təsir edən amillər araşdırılır, bu dövrdə tikilən abidələrin tipoloji analizi təqdim olunur və onların əsas xüsusiyyətləri şərh edilir.

2.1. Qacar dövrü memarlığı və interyer memarlığına təsir edən amillər.

Qacar dövrü memarlığının formalaşması və dəyişməsinə təsir edən daxili və xarici amilləri araşdırılır və qeyd olunur ki, daxili faktorlar tarixi və mədəni əsaslar və ənənələr olub, ki hər bir mədəni və sosial keçiddə zəruri olaraq yeni proseslərə və üsullara öz təsirini göstərir. Qacar dövrü yaşayış sisteminə təsir edən daxili faktorlarla yanaşı, xarici faktorlar da vardır ki dünya miqyaslı olub. Bu faktorlar o dövrün köhnə yaşayış sistemini hərtərəfli şəkildə dəyişdirdi, və xüsusi və ictimai yaşayışın yeni aspektlərini daxil etmək və yaratmaqla, paralel olaraq, özünə lazım olan sistem və mərhələləri tələb edirdi. Bu faktorlardan, nümunə olaraq, aşağıdakıları göstərmək olar:

1) Qacarlar sülaləsinin Avropalıların Modern qoşunları ilə olan müharibələrdəki çoxsaylı siyasi və hərbi məğlubiyyətləri.

2) İranın yüksək məqamlı şəxslərinin Avropaya gediş-gəlişləri.

3) Köhnə yaşayış və istehsal strukturların dağılması və yeni iqtisadi, sosial sistemlərlə uyğunlaşma ehtiyacı və bunun özünün də memarlıq və şəhərsalmanın yeni əsaslarına ehtiyacı olması;

4) O dövrdə İranın münasib olmayan iqtisadi vəziyyəti və onun keçmiş mədəni irsin inkişaf edib çiçəklənmə bilməməsinə təsiri və nəticədə heç bir sorğu-sualsız Qərb memarlığı və şəhərsalmasının qəbul edilməsi.

5) Memarların yeni yaranmış nəsli, ki memarlıq elmini akademik olaraq Avropada öyrənmişdilər.

6) Memarlığı təlimi vermək üçün İranda avropalı müəllimlərin olması.

7) Kalyaska, lokomotiv və avtomobil kimi yeni elementlərin şəhər nəqliyyat sisteminə daxil olması və bunlar üçün münasib şərait yaratmaq üçün şəhərin qədim strukturunun dəyişilməsinə olan ehtiyac.

2.2. Qacar dövrü şəhərsalmasının tipoloji analizi.

İranda yeni şəhərsalma, xülasə olaraq, araşdırılır və qeyd olunur ki, Qacar dövründən əvvəl şəhər fəzasının formalaşması prosesi köhnə yaşayış və istehsal mərhələləri əsasında formalaşırdı. Ancaq Qacar dövründə Tehran paytaxt olaraq seçildikdən sonra həyat tərzı və şəhər həyatında yeni üslublar və fəza dəyərləri ilə qarşılaşırdı. Bu prosesdə şəhərin əsas dəyişiklikləri küçə-bağ və villa strukturuna malik küçələr və prospektlərin,

meydanların, şimalda yeni məhəllələrin meydana gəlməsi və şəhərin yeni salınmış küçələri, meydanları və məhəllələrində yeni fəaliyyətlərin həyata keçirilməsidir ki, bunlardan hər biri ayrı-ayrılıqda araşdırılır.

1) Məhəllələr: İnkişaf mərhələsində və küçələrin mövcud olması ilə yeni məhəllələr yeni küçələrin kənarında formalaşır və özlərinin ehtiyacları olan xidmətləri bu küçələrin kənarında yerləşdirməyə səy göstərirdilər. Bu qəbildən olan küçələr bütün lazım olan xidmət təsisatları və ehtiyaclarını məhəllələrin ixtiyarına verirdi. Beləliklə, məhəllələrin keçmiş daxilə dönüklük strukturunda xaricə dönüklük prosesi başlanır.

2) Küçələr: İlk dəfə olaraq İran şəhərsalmasında küçəyə kimliyə malik və canlı bir fəza kimi diqqət verilmişdir. Belə ki, nə İsfahanda olduğu küçələr kimi əyləncə və gəzinti xarakterə malik olur, nə də sonrakı mərhələlər kimi piyada və minik vasitələrinin əlçatanlıq yeri dir.

3) Meydanlar: Küçə anlayışının dəyişməsi və yeni fəaliyyətlərin mövcud olması ilə İsfahan üslubunun meydanı öz mənasını itirmişdir. Köhnə quruluşda meydanlar memarlıq dəyərlərinə malik olan bir fəza deyildi və yalnız bir neçə küçənin qoşulma yeri idi, fəaliyyət baxımından yüklərin gəlməsi və onların karvansaraylara bölüşdürülməsi üçün deyildi. Lakin Qacar dövrü Tehran üslubunda bəlli və əsas fəaliyyətlərin yeri oldu və küçələr kimi özünəməxsus kimlik və simaya malik olur.

4) Qacar dövrü İran şəhərlərinin, xüsusilə də Tehranın digər xüsusiyyətlərindən biri təkiyələr və hüseyniyələr, həmçinin şəhərin digər böyük və kiçik elementləridir.

Ümumiyyətlə, demək olar ki, Qacar dövrü şəhərsalması şəhər, məhəllə, bazar, küçələr və meydanlar anlayışlarını dəyişdirməklə və bir sıra yeni fəzalar yaratmaqla, müasir dövrə qədər olan şəhərsalma və Pəhləvi dövrü müasir şəhərsalması üçün yol açdı.

2.3. Qacar dövrü memarlığı və interyer memarlığının tipoloji analizi.

Bu bölmədə Qacar dövrü memarlığının tipoloji analizi təqdim edilir və qeyd olunur ki bu dövrdə tikilmiş binalar, funksiya və memarlıq strukturuna görə, beş qrupadan (evlər, saraylar, məscidlər, dövlət binaları və ticarət tikililəridən) ibarətdir.

1) **Evlər:** Qacar dövründə aparılan tikintilərin əksəriyyəti şəhər əhalisinin artması səbəbilə köçkünlər və yeni şəhər əhalisi üçün evlər və yaşayış yerləri tikilməsi üzərində təmərküzləşmişdi. Bu baxımdan, Qacar dövrü memarlığını ev tikmə və yaşayış yerləri memarlığı adlandırmaq olar.

Tikintinin çoxluğu və çətin iqtisadi şərait yaşayış binaları memarlığının fəza strukturunda və quruluşunda gözəcarpacaq dəyişikliklərin yaranmasına

mane olurdu. Bu dövrdə sadə adamların evləri keçmiş üslub və qaydada yerli quruluşda və iqlim şəraitinə uyğun olaraq tikilirdi. Əyanların və əhalinin varlı təbəqəsinin yaşadığı şəhərin şimal hissəsində dəyişilmiş və şah saraylarına və imarətlərinə bənzəyən memarlıq strukturlarını görmək mümkün idi.

Plan baxımından bu evləri iki qrupa bölmək mümkündür:

- **Villalar:** Bu evlər ümumiyyətlə bağlarda tikilirdi və adətən düzbucaqlı planlara malik idi. Bu evlər, hər dörd tərəfdən təbii işıqın daxil olmasına yol verirdi və plan və kəsik baxımından xaricə dönüklük xarakterə malik idi. Bu evlərin elementlərində, fəzalarında və interyerlərində Avropa memarlığının təsirini aydın şəkildə görmək olar. Bu təsirləri, misal olaraq, evlərdə dekorativ və bəzəkli qapılar, kücəyə açılan və dekorativ məhəccərləri olan pəncələrin qoyulması, yastı və gümbəzli damlar yerinə gable damların (şirvani) tikilməsi, sütunlar və sütun başlıqların rokoko üslubunda işlənməsi, Ənənəvi İran memarlığının tağlar və qövsələrin yerinə qərb memarlığında da görmək mümkün olan yarım dairə və qövsşəkilli tağların istifadə edilməsi, horizontal mehvərə əsaslanan elementlərin və sütunların yaradılması, girişin yuxarısında yaxud əsas fasadda simmetriya yaradılması, əzəmət və qüdrət nümayiş etdirmək üçün tənəsübün dəyişdirilməsi ilə binanın hündür tikilməsi, divarlar üzərində və pəncərələr ətrafında təbii və bitki motivlərdə rokoko üslubuna oxşar zərif gips işləmələri və s. müşahidə etmək olar.

- **Həyət evləri (Kaşan üslubu evləri):** Bu evlərin hamısının oxşar və müştərək cəhətləri var idi, yəni ümumiyyətlə, biruni (xarici) və əndəruni (daxili) həyətləri, dalanı və ya həştisi (giriş vestibülü) və əlaqədar otaqları olurdu. Bu evlərdə bir elementlər, fəzalar və xüsusiyyətlər vardır ki onların orijinallığı Əhəmənilər İmperiyasına bağlıdır. Misal üçün vestibül (həşti) üzərində günbəz, evin içəriyə dönüklük xarakteri, evin fokusu həyətə olması, eyvan və s. hamısı erkən evlərdə görülə bilər.

2) Saraylar: İslamdan əvvəl İran mədəniyyəti saraylar təsirinin altında və padşahlar əmrlərinin əlində idi. Bu səbəbdən sarayların memarlığı və üslubu, binaların dominant tipi olmuşdur. Bu tip binalar ki, islam gələndən sonra populyarlıqdan düşmüşdü, Səfəvilər dövründə nisbətən populyar oldu. Bu binalar Qacar dövrünün əvvəllərindən davamlı olaraq tikilən binalardan idi və Qacar dövrü memarlığının ən populyar nümunələrinin biri oldu.

Qacar şahlarının qüdrətini Əxəməneşin və Sasani şahlarının üslubu ilə nümayiş etdirmək bu silsilədən olan şahların arzusuydu. Nəsrəddin şah da qüdrətə və o cümlədən incəsənətə maraq göstərdiyindən özünün yaşadığı yerləri gözəlləşdirməklə, iqtidarını nümayiş etdirməyə səy göstərirdi. Digər

tərəfdən, Şahların saray tikməyə olan meylinin bir başqa mühüm səbəbi, saraylarda əylənmək və günlərini xoş keçirmək idi.

Bu sarayları şəhərsalma baxımından iki qrupa bölmək mümkündür:

- Şəhərdə tikilən saraylar: Bu sarayların ən yaxşı nümunəsi Gülüstən sarayı kompleksidir. Bu sarayların planı, şəhərsalma məhdudiyyətlərinə görə, bəzən düzbucaqlı formadan xaric olmuşdur, Lakin, məhdudiyyət olmayan yerlərdə düzbucaqlı şəkildə tikilmişdir.

- Şəhərdən kənar tikilən saraylar: Bu sarayların planı ümumən düzbucaqlı şəkildə tikilirdi.

Üslub və təsirlənmə baxımından, bu sarayları üç qrupa bölmək mümkündür:

- Nəsrəddin şah hakimiyyəti dövründən əvvəl saraylar: Bu saraylar ümumən İran ənənəvi memarlıq üslubunda tikilmişdir, lakin onların interyerlər və dekorasiyalarında Avropa memarlığının təsirini görmək mümkündür (Qacar sarayı və Mərmər xətt evvanı kimi).

- Nəsrəddin şah hakimiyyəti dövrünün 30 il əvvəlki saraylar: Bu saraylar ümumən İran ənənəvi memarlığı və Avropa üslubların kombinasiyası üslubunda tikilmişdir. Bu saraylar İran tarixində yeganə saraylardı ki onların strukturunda paralel olaraq Avropa və İran üslubunu görmək olar (Şəmsülmarə kimi).

- Nəsrəddin şah hakimiyyəti dövrünün sonuncu 20 il saraylar: Demək olar ki, bu saraylar tamamilə Avropa memarlığının, xüsusilə Neoklassik üslubunun, təsiri ilə inşa edilmişdir.

Qacar dövrün sarayları ümumən mərkəzi girişdən, ondan sonra, giriş vestibülündən və yaxud mərkəzi salondan və onların ətrafındakı dəhlizlər, otaqlar və fəzalardan təşkil olmuşdur.

Bu saraylarda mövcud olan dekorasiyalar əvvəlki dövrlərdə buna bənzər binalarda, o cümlədən məscidlər və müqəddəs yerlərdə, istifadə edilən ənənəvi və İran memarlığı üslubuna o qədər də uyğun gəlmirdi və əvvəlki nümunələrdə mövcud olan harmoniya, ardıcılıq və vəhdəti burada görmək mümkün deyildi, əksinə, Qərb rəssamlığı və dekorasiyaları onlarda daha çox gözə çarpırdı. Bu dövrdə Qacar şahlarının, o cümlədən Nəsrəddin şahın, şəxsi zövqü sarayların dekorasiyaları və naxışlarını Qərbə doğru yönəlməsində olduqca mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Quruluş baxımından da haqqında bəhs etdiyimiz binaların planlar, kəsiklər və fəsadlarında xaricə dönüklük aydın bir şəkildə özünü göstərir. Binaın sonuna qədər çəkilən uzunsov və dördbucaqlı planlar, geniş

panoramları və böyük və kiçik pəncərələri olan hündür binalar, geniş simmetrik eyvanlar və binaların önündə enli pilləkənlər, böyük salonlar və vestibüllər və onlardakı mərkəzi pillələr, fasadın yuxarısındakı sənturilər (üç künc alınlıqlar), gable damlar və şirvanilər, fasadlarda hündürülüyə meyillilik, fasadlar üzərində isti və təbii rənglər, fəzanın daxilində divar sobaları, və s. bu binaların digər xüsusiyyətlərindəndir.

Bu dövrə aid saraylarla bağlı söyləmələri nəzərə alaraq demək olar ki, bu qəbildən olan binalar Qacar dövrünə məxsus ən çox dəyişikliyə uğrayan binalar olub, Qacar şahlarının yenilik və novatorluq istəkləri ilə Qərb memarlığının xırdalı-böyükklü elementlərini özündə əks etdirir. Bunları o dövrdə İran memarlığına daxil olan hər nə varsa, hamısının kompleksi hesab etmək olar.

3) Məscidlər: Qacar dövrü məscid və dini mədrəsələrinə ümumi bir şəkildə nəzər saldıqda bunun şahidi oluruq ki, dekorasiyalar və təşkiledici elementlərdə kiçik dəyişikliklər edilməsinə baxmayaraq, İran ənənəvi memarlığının, xüsusilə də Səfəvi dövrü memarlığının, qayda və üslubunda davam etdirilir. Ümumi plan baxımından da bu dövrün məscidlərinin quruluşu əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, dörd eyvan, şəbistan, gümbəz, minarə, mehrab, minbər və s. təşkil olunmuşdur.

Qacar dövrü məscid memarlığını əvvəlki dövrün memarlıq strukturundan fərqləndirən özünəməxsus xüsusiyyətlərdən biri o dövrə aid məscidlərin əksəriyyətində şərq, qərb və şimal tərəflərin ortasında üç mühüm və geniş girişin olmasıdır. Bu məscidlərinin əsas tərəfi, cənub tərəfi, yaxud Qible tərəfi olub, ki bir gümbəzxana ilə digər tərəflərə nisbətən daha mühüm və daha dərinidir.

Bu dövr məscidlərini müəyyən qədər digər dövrlərdəki məscidlərdən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri də onların vüsətidir. Bunun səbəbini bir neçə fərziyyə ilə aydınlaşdırmaq mümkündür. Qacar dövründə şəhərlər böyüdü və bununla əlaqədar olaraq orada yaşayan əhali də artdı. Buna uyğun olaraq da cümə və şah məscidləri əhali artımı ilə yaranan ehtiyacı təmin etməli idi. İkinci fərziyyə cümə və şah məscidlərinin təbliğətmə xarakteri ilə bağlı ola bilər.

Qacar dövrü memarlığında məscidlərin minarələrinin tikilməsinə o qədər də ciddi diqqət göstərilmirdi. Belə ki, bu proses Fətəli şah dövründə dayandırıldı. Lakin onların tikilməsi qısa bir aradan sonra Nəsrəddin şah dövründə yenidən başlandı. Qacar dövrü minarələri ümumiyyətlə, qısa və ensizdir və Səfəvi dövrü minarələrinə nisbətən diametr və hündürlük baxımından hədsiz fərqlidir.

Qacar dövrü dini binalar memarlığı İran memarlığının Qərb

memarlığından təsirlənməsi prosesindən kənarda qalmadı. Belə ki, dini binalarda güzgü və güzgü işləmələrdən istifadə edilməsinin o dövr Avropa memarlığının təsiri altında başlandığı nəzərə çarpır. Əlbəttə, bu təsir altına düşmə Qərb incəsənətinin islam "düyünləri" (Girişini) ilə birləşməsi nəticəsində İran-islam əhval-ruhiyyəsini əldə etdi. Avropa memarlığının təsiri ilə həmçinin təəssüflə Qacar dövrü dini binalarında rəssamlığı da müşahidə edə bilərik.

4) Dövlət binaları və yeni funksiyalar: Qacar dövrü memarlığı yeni funksiyaları qəbul etmək və onlardan istifadə etmək üçün iki fərqli üsuldən istifadə etdi:

A) Əvvəllərdə Qacar dövrü memarlığı yeni binalar və yeni funksiyalara qarşılaşarkən, yeni Avropa memarlığından ilham almış binaları tikmək üçün münasib quruluş və əsaslar hazır olmadığından, bu funksiyalar öz yerini xəstəxanalar, imarətlər və saraylar kimi əsas klassik binalarda tapdı (Rusiya səfirliyi yaxud imarət-e bəğə Atabək kimi). Bu üslub öz növbəsində o qədər də uzunömürlü olmayıb öz yerini digər üslublara verdi.

B) Yeni Qərb memarlığından yararlanmadan ibarət olan bu təkamül prosesində, struktur və funksiya xüsusiyyətləri baxımından, Qərb memarlığındakı mövcud yeni binalardan ilham almış yeni binalar tikilirdi, lakin tikilmə şəklə və istifadə edilən tikinti materialları İrana məxsus idi (Dövlət təkiyəsi yaxud Tekye-dolət kimi). Bu qəbildən olan binaların memarlığı yeni funksiyaların tələblərinə uyğun olduğundan özünəməxsus layihələrə malik idi. Digər tərəfdən, bu binalar başqa təsnifatlara daxil olan binalardan fərqli olaraq, çoxsaylı və ümumi dekorasiyalara malik deyildi. Haqqında bəhs etdiyimiz binaların konstruksiyaları və tikintisində modern texnologiya və tikinti materiallarından istifadə edilirdi. Bu binalarda dekorasiyaların zəifliyi, layihələr və fəsadlarda sadəliyə meyillik aydın şəkildə özünü göstərir. Bu binalar İranda modern texnikadan istifadə edən memarlığın başlanğıcıdır.

5) Küçədə olan memarlıq abidələr (ticarət və yaşayış binaları): İran şəhərsalmasında ilk dəfə olaraq Qacar dövründə küçəyə kimliyi olan və canlı bir şey kimi əhəmiyyət verməyə başladılar. Belə ki nə İsfahan üslubundakı küçələr kimi yalnız əyləncə və gəzinti məqsədi daşıyırdı, nə də sonrakı dövrlərdəki kimi piyada və sərnəşinlərin əlçatanlığı üçün nəzərdə tutulurdu. Bu küçələr dəyişmə və formalaşma prosesində iki ülgüyə əsaslanırdı:

A) Şəhərin siması və fəza strukturunu İsfahan məktəbinin davamı olaraq səyahət, əyləncə və hökumət fəaliyyətləri üçün formalaşdırırdı. Daşla döşənmiş piyada keçidlərinin və küçələrin kənarlarında ağaclar əkilir

və su arxları çəkilirdi. Ətrafı bağlar və bostanlarla əhatələnmiş arxaya çəkilmiş tək binalar tikilirdi.

B) Fəaliyyət xarakterli küçələr ki kənarlarında 2-3 mərtəbə hündürlüyündə binalar tikilirdi. Binaların birinci mərtəbəsi mağaza və ikinci mərtəbəsi ev idi. Mağazalarda vitrin var idi və vitrinlərin üzərində də reklamlar olurdu. Binaların irəli gəlmiş balkonlar və pəncərələri var idi. Küçə boyunca təğlar şəklində olan qövslər görünürdü və uzanıb gedən bir bina kompleksi yaradırdı. Küçənin kənarlarında kiçik su arxları və bir sıra boyunca düzülmüş ağaclar və bağçalar var idi. Küçələr boyunca sıra ilə tikilmiş evlər öz növbəsində keçmiş dövrlərə nisbətən daxilə yönəlmənin bayıra yönəlmə ilə əvəzləndiyini göstərirdi. Belə ki, bu binaların əksəriyyətinin işığı və əsas görünüşü küçə vasitəsilə təmin edilirdi.

2.4. Qacar dövrü memarlıq abidələrin mövqeyi.

Qacar dövrü memarlığı İran memarlığının yeganə dövrüdür ki, bu dövrə məxsus günümüze qədər gəlib çatmış əsərlər İran üslubu və əhval-ruhiyyəsinə malik olmaqla yanaşı, onları ölkənin hər yerində və bütün şəhərlərdə görmək mümkündür. Bu bölmədə İranın 31 vilayəti və onların şəhərlərindəki Qacar dövrünə aid memarlıq abidələrin nümunələri əlifba sırası ilə təqdim olunur.

“QACAR DÖVRÜ İNTERYER MEMARLIĞININ TƏHLİLİ VƏ TƏSNİFATI” adlı **III FƏSİLDƏ** Qacar dövrünün görkəmli evlərin, sarayların və məscidlərin planları, fəsadları və şəkillərini təqdim etməklə onların dekorativ və estetik xüsusiyyətləri analiz olunur. Bu fəsildə həmçinin, Qacar dövrü memarlığında müşahidə edilən interyerlərin təsnifatı təyin olunur və onların əsas xüsusiyyətləri şərh edilir. Bununla əlaqədar olaraq, Qacar dövrü memarlığı və interyer memarlığı müxtəlif cədvəllər vasitəsi ilə analiz edilir.

3.1. Gülüstən sarayı kompleksi (Mərmər taxt eyvanı, Kərimxan xəlvəti, Əsas saray, Brilliant kompleksi, Şəmsülmərə və Yelçəkən imarəti).

Bu bölmədə, Qacar dövrün ən əhəmiyyətli sarayların nümunəsi sayılan, Gülüstən sarayı kompleksində mövcud olan imarətlərin memarlığı və interyerləri araşdırılır və qeyd olunur ki Gülüstən sarayı kompleksinin əsası Kərimxan Zənd dövründə Mərmər taxt kompleksi ilə qoyuldu. Sonra Kərimxan burada dəyişiklik etdi. Bu baxımdan da Gülüstən sarayı memarlığı ilə Zənd dövrü memarlığı arasında əlaqənin olması şübhəsizdir. Lakin Qacar silsiləsinin davam etməsi və Qərb dünyası ilə mədəni, siyasi və iqtisadi münasibətlərin genişlənməsi bu kompleksin memarlığında da öz əksini tapdı. Belə ki, bu təsir sonrakı padşahlar dövründə də tədricən artdı.

Bu dəyişiklik və Avropa memarlığından ilhamlanmanın zirvəsini Nəsrəddin şahın dövründə görmək mümkündür. Belə ki, Gülüstən kompleksi üslub baxımından ikiliyə malik idi və kompleks ənənəvi İran memarlığı və Qərb memarlığından ibarət kompozisiyaya çevrildi. Qərb memarlığının təsirini Gülüstən kompleksinin müxtəlif memarlıq elementlərində, o cümlədən, yunan sütunları və sütun başlıqlarında, Roma qövsləri kimi bina elementlərində, planlarda, fasadlarda və kompleksin binalarının fasad və planlarında xaricəyönəlikdə, fasadda və kəsiklərdə hündürlüyə meyillilikdə və planda, fasadda və kəsikdə pilləkənin mehvər olmasının necə formalaşması kimi xüsusiyyətlərdə görmək olar. Kompleksin memarlıq dekorasiyalarında da abstrakt və islimi formalar, təbii mənzərələr və ov səhnələri, çiçəklə dolu güldanlar, quşlar, şahlar, mələkələr və saray əyanlarının portretləri, günəş, şir və s. simvolları kimi çoxsaylı elementlərdə görmək mümkündür.

Qeyd edildiyi kimi, Gülüstən sarayı kompleksinin memarlığı İran və Qərb memarlığının kompozisiyasından ibarətdir. Bu xüsusiyyət kompleksin dekorasiyaları ilə bağlı olaraq da hiss edilməkdədir. Qərb memarlığından ilham alınaraq işlənmiş naxışlar və təbiətdən alınmış real formalar İran ənənəvi memarlığının abstrakt naxışlarından daha çoxdur. Dekorativ elementlərin rəng biçimi daha çox daha açıq və daha isti rənglərə meyillidir. Bu kompozisiya daha mənəvi və daha düşüncəli İran ənənəvi memarlığından fərqli olan dünyəvi fəzaları təsvir edir. Bu kompozisiyanın kaşı işləmələri də əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. Belə ki, abstrakt naxışlara və daha soyuq rənglərə meyli olan əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, bu kompozisiyada real naxışlar və daha isti rənglər daha çoxdur. Bu kompleksdə çoxsaylı güzgü işləmələri və ayna və şüşə üzərində təsvirlərdən istifadə edilməsi də gözəçarpacaq dərəcədədir. Bitki naxışlarda olan zərif gips işləmələri ki rokoko üslubunu xatırladır və rəngli ayna işləmələri də bu kompleksin bariz dekorativ xüsusiyyətlərindən sayılır.

Gülüstən sarayı kompleksində istifadə edilmiş dekorativ motivləri aşağıdakı hissələrə bölmək mümkündür: 1) bitki mötiyləri; 2) insan motivləri; 3) heyvan motivləri; 4) həndəsi motivlər; 5) mənzərə motivləri. Bu motivlər ümumiyyətlə, real və naturalistlik formada işlənməkdən, Avropa sənətini xatırladır və İran ənənəvi sənətin abstrakt motivlərindən fərqlidir.

3.2. Məsudiyyə kompleksi (Divanxana imarəti, Süfrəxana imarəti və Seyyid Cəvadi imarəti) və paralel olaraq İmam cümə evi, Behnam evi, Vosuğ evi və s.

Bu bölmədə, Məsudiyyə kompleksində mövcud olan imarətlərin və

paralel olaraq bir neçə Qacar dövrünün görkəmli evlərin memarlığı və interyerləri araşdırılır. Məsudiyyə kompleksin seçmək səbəbi bundan ibarətdir ki, demək olar ki, Qavar dövrü evlərin elementləri, interyerləri və dekorasiyalarında hər nə varsa bu kompleksin memarlıq və interyer strukturunda var.

Məsudiyyə kompleksinin memarlıq üslubunda İran memarlığının əhval-ruhiyyəsini duyulmaqla yanaşı, Qacar dövrünün son illərinə aid binaların əksəriyyətində olduğu kimi, Qərb memarlığından aydın bir şəkildə təsirlənmə gözə çarpır. Belə ki, bu kompleks iki üslubun birləşməsi şəklindədir və eklektik üsluba malikdir. Bu təsirlənmənin əlamətlərini misal olaraq gable damlarda, yunan sütunları və sütun başlıqlarında, alınlıklarda, roma yarım dairələrindən istifadə edilməsində və ya planların, fasadların və kəsiklərin xaricə dönüklük xarakterində, fasad və hissələrdə hündürlüyə meyllilikdə, planda, fasadda və hissələrdə pillənin mühvər olmasında görmək olar. Dekorasiyaların rolu da bu imarətin stilistikasında olduqca mühümdür və etiraf etmək olar ki, bitki təsvirlərdə olan realizm, qədim Roma və Yunan həndəsi xətlərindən istifadə edilməsi və s. klassik və neoklassik Avropa memarlığının təsiri altında formalaşmışdır.

Bu kompleksin interyerlərini iki hissəyə bölmək olar: 1) Konstruktiv interyerlər, 2) Qeyri-konstruktiv interyerlər.

– Birinci hissə xarici divarlarda kərpiclərin düzülməsi, fasadın plintus daşları, üzərində "monəbbət" və "muərrəq" ağac oyma ilə işlənmiş taxta qapılar, orsi, taxta tavanlar, məhəccərələr, sütunlar, sütun başlıqlarından və s. ibarətdir.

– İkinci hissə isə kaşılar, gips işləmələri, divar rəsmləri və s. ibarətdir.

Nəsrəddin şah dövründə naxışlar fərqli şəkil aldı və Qərb naxışlarının təsiri ilə yanaşı, daxili və xarici fəzalar da dəyişdi. Nəsrəddin şah dövrünün ortalarında dekorasiyaların çoxu xarici fəzalara yol tapdı və getdikcə daxili dekorasiyalar azaldı. Hətta Məsudiyyə kompleksinin divanxana binasında Aynaxana salonu və digər salonların tavan künclərindəki gips işləmələrindən başqa heç bir dekorasiya yoxdur. Lakin binanın fasadı gips işləmələri və qabarıq naxışlarla doludur və girihçini orsilərle gözümüzün önündə canlandır.

3.3. Sepəhsalar məscidi və paralel olaraq Şah məscidi, Seyyid məscidi, Əl-Nəbi məscidi, Sültani məscidi, Böyük Ağa məscidi və s.

Bu bölmədə, Qacar dövrün ən məşhur məscidlərindən sayılan Sepəhsalar məscidi və paralel olaraq bir neçə məscidin memarlığı və interyerləri araşdırılır.

Sepəhsalar məscidi ümumi layihə və bütün kompleks üçün plan

əsasında layihələşdirildi və icra edildi. Sepəhsalar kompleksi Qacar dövrü məscidlərin əksəriyyəti kimi məscidin əsas həyəti, əsas həyətdən kişilər üçün girişi və onun şimal hissəsində qadınlar üçün ayrıca girişi olan qırx sütunlu qış şəbəstanı, giriş, giriş vestibülü, 60 hücrənin yerləşdiyi ikimərtəbəli bina, mədrəsə, mədrəsənin işçilərinin mənzilləri, dəstəməz xana (40şir) və yay şəbəstəri yaxud gümbəz xanadan ibarətdir.

Sepəhsalar məscidinin və Qacar dövrünə məxsus digər məscidlərin əsas ilham mənbəyi İran memarlığının ənənələri və İran üslubu məscidləridir. Çünki onun quruluşunda İran məscidlərinin əsas göstəricilərini, misal olaraq, dörd eyvan, mərkəzi həyət, gümbəz xana, şəbəstan, həyət, minarə, mehrab, əlvan kaşı işləmələrində və s. görmək mümkündür. Sepəhsalar məscidini İran memarlıq ənənələrinə əsaslandığını göstərən xüsusiyyətləri ilə yanaşı, dəyişikliyə uğramış digər xüsusiyyətləri də vardır. Bu xüsusiyyətlər Sepəhsalar məscidinin özünəməxsus xüsusiyyətləridir və onun formalaşmasında İran memarlıq ənənələri və bəzən də qərb memarlığı özünü göstərir.

Sepəhsalar məscidinin gümbəz xanası struktur baxımından İran məscid memarlığında hədsiz böyük dəyişiklik sayılır. Sepəhsalar məscidində 45 m X 45 m ölçülü xaçşəkilli bir plan və ağzı 15 m olan gümbəz xana seçilməklə nəinki gümbəz xana fəzası ilə həyət və eyvan fəzaları birbaşa bir-birinə bağlanmış, həmçinin onun digər köməkçi fəzalarla maneəsiz əlaqəsi də mümkün olmuşdur. Bu xüsusiyyəti Qacar dövrün bəzi gümbəzlərində də, misal olaraq Şah çəraq məscidində və Böyük Ağa məscidində, görmək olar, lakin, aşağı keyfiyyətdə.

Sepəhsalar məscidi və mədrəsəsinin ən mühüm xüsusiyyəti İran klassik memarlıq üslubunda yaratdığı dəyişiklik və yenilik sayılan yuxarıdakı mərtəbədə və eyvanların iki tərəfində geniş məhtabi və terras olmasından ibarətdir. Bu fəzalara bənzər fəza nümunələrinə İsfahanın Seyyid və Semnanın Sultani məscidlərində də təsadüf edirik, lakin Sepəhsalar məscidində bu fəza daha geniş miqyasda malikdir və daha çox mürəkkəbdir. Belə ki, ardıcılığın müəyyən edilməsi və məscidin daha əsas olan elementlərinin əlavə elementlərdən fərqləndirilməsi üçün daha ağıllı bir metoddan istifadə edilmişdir.

Sepəhsalar məscidinin interyerlərini konstruktiv interyerlər və qeyri-konstruktiv interyerlər olmaqla iki hissəyə ayırmaq olar. Birinci hissə məscidin dağlارlarının quruluşu ilə bağlı və muqərnə işləmələrdən ibarətdir. İkinci hissəyə isə kaşı işləmələr, kərpic işləmələr, daş oyma, gips işləmələri, ağac işləmələri və metal işləmələri daxildir. Məscidin konstruktiv interyerləri, digər Qacar dövrü məscidləri kimi, İran ənənəvi

memarlığının üslubunda formalaşmışdır, lakin, məscidin qeyri-konstruktiv interyerlərin formalaşmasında, xüsusən kaşı işləmələr, daş oyma, gips işləmələri və metal işləmələrində, əvvəlki dövrlərdən bir az fərqli olaraq Avropa sənətinin təsirini görmək mümkündür.

3.4. Qacar dövrü memarlığındakı interyerlərin təsnifatı və onların yekunlaşmış təhlili.

Bu bölmədə, Qacar dövrü memarlığındakı interyerləri iki hissəyə (Konstruktiv interyerlər və qeyri-konstruktiv interyerlərə) bölməklə onların xüsusiyyətləri analiz edilir.

1) Konstruktiv interyerlər: Ki bunlardan ibarətdir: Sütunlar, Tağlar, Qapılar, Pəncərələr. Bu haqda II və III fəsilə kifayət qədər mübahisə edilib. Burada biz çatdığımız nəticələri bir cədvəl ilə təqdim edirik (Cədvəl 5).

2) Qeyri konstruktiv interyerlər: Ki bunlardan ibarətdir: Güzgü işləmələr, gips işləmələr, rəssamlıq, ağac işləmələr, kaşı işləmələri və daş üzərində işləmələr (Cədvəl 6).

• **Güzgü işləmələr (Ayna işləmələr):** Qacarilər dövründə əvvəlcə Salam və Almaz saraylarında, sonra isə Almasıyyədə istifadə edilmişdir. Nəsirəddin şahın dövründən başlayaraq bu sənət növü dövlət əyan-əşrəflərinin evlərinə də yol tapdı. Güzgü işləmələr sənəti Qacarlarlar, xüsusilə də Nəsrəddin Şah dövründə özünün gözəllik zirvəsinə çatdı və memarlığa bağlı dekorasiyalardan birinə çevrildi. Nəsrəddin şah dövrü sənətkarlarının Qərblə daha çox əlaqədə olması İran memarlıq elementlərinin Qərb memarlığı ilə birləşməsinə və nəticədə gözəl əsərlərin yaradılmasına səbəb oldu. Güzgü işləmələrdə ən çox istifadə edilən forma girih-sazi (həndəsi naxışlar) dir. Bu texnika İran incəsənətinin bütün sahələrində geniş müxtəlifliyə malikdir. Bu sənət növündə digər üç texnika da vardır. Güzgü üzərində rəssamlıq, güzgü üzərində gips işləmə və güzgünün taxta və dəri kimi başqa materiallarla birləşməsinə də digər texnikalar olaraq qeyd etmək mümkündür. Materializmi Qacar dövrü incəsənətinin xüsusiyyətlərindən biri hesab etsək də, bu materialdan istifadə edilməsi Qacar dövrü binalarına baxan tamaşaçıya fərqli bir təsir tələqin edir və onlara baxmaqla asanlıqla qəti bir fikir söyləmək olmur.

• **Gips işləmələr (Gəçbəri):** Qacar dövrü gips işləmələri geniş spektrdə yeni mövzular və naxışlarla qarşılaşır ki, onların sənətkarcasına birləşməsi və uyğunlaşdırılmasındakı gecikmə bu dövrdəki gips işləmələrini bəlli bir üslub və varlıq qazanmağa qoymamışdır. Naturalistik şəkildə olan müxtəlif güllər, yarpaqlar, qönçələr və meyvələr, köklər, güldanlar, insan və heyvan başları, qanadlı mələklər, mövcud və xəyali heyvanlarının

bədəni, günəş, döyüş silahları, samovar, tac, bayraq, dekorativ lentlər kimi müxtəlif əşyalar kimi naxışlar, xüsusilə də insan təsvirləri tamamilə qabarıq şəkildə Qərb texnikasının təsiri altında yaradılırdı. Eyni zamanda onlarda rəngdən istifadə etmək adi hal idi. Qərb naxışlarından belə təqlid qısa bir müddət üçün bədii lövhələrin yaranmasına səbəb olsa da, digər tərəfdən, memarlığın dekorativ naxış formalarının təkamülünü zəiflətdi.

• **Rəssamlıq:** Zəndilər dövrün rəssamları o cümlədən Məhəmməd Sadiq və Mirzababa, Məhəmməd Zamanın üslubunu əzəmətli sənət çərçivəsində Qacar sarayına gətirdilər və saray naqqaşlığı üçün zəmin yaratdılar. İran tarixində bu rəssamlıq üslubundan "Realistik üslubu" kimi bəhs edilir.

Qacar dövrü rəssamlıq üslubunun Avropa incəsənətindən təsirlənməsini üç dövrə bölünür:

1) Səfəvi, Zənd, Əfşar dövrü rəssamlıq üslublarının və müəyyən qədər də klassik Avropa rəssamlığının birbaşa təsiri altındadır. İran rəssamlığının təsiri daha çox hiss edilməkdədir. Bu dövr Fətəli şah və Məhəmməd şah Qacarin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir və rəssamlıq subyektiv və idealist olub, örtülü sarayların içərisində istifadə edilirdi;

2) İran və Avropa rəssamlığından bərabər olaraq təsirlənir və Nəsrəddin şah dövründə müşahidə edirik;

3) Bütövlükdə Avropanın təsiri altındadır. Avropa üslubunun İran rəssamlığına nüfuz etməsi o qədər güclü idi ki, iranlı sənətkarlar rəngli qravürlərdən (rəngli çap üçün metal formalar) istifadə etməklə və renessans dövrü sənətkarlarının əsərlərini kopyalamaqla, İran rəssamlığının əsaslarını və prinsiplərini almaq üçün XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrə qədər nəzərdə alırlar. Bu dövrdə İran rəssamlığı təbiəti təqlid etməklə yanaşı, azad bir şəkildə Avropanı təqlid etməyə doğru gedirdi.

Qacar dövrü rəssamlığında geniş yayılmış mövzuları da üç hissəyə bölünür: 1) Siyasi-epos mövzular, 2) Emosional-hissi mövzular, 3) Dini mövzular.

• **Ağac işləmələr (Taxta dekorasiyalar):** Qacar dövrü memarlığında qapılar və pəncərələr binanın əsas taxta dekorasiyalarını təşkil edir və müxtəlif formalarda işlənirdi. Qədim İranda giriş qapının materialı əsasən taxtadan idi və onun forması düzbucaqlı şəkildə idi. Düzbucaqlı şəkildə olmayan qapılardan istifadə edilmə Qacar dövründə başlandı.

Qacar dövründə qapı və pəncərələrin formasında dəyişiklik əmələ gəldi ki, bu da əslində bəzi açılan qapı və pəncərələrin yuxarı tərəfinin formasının dəyişməsindən ibarət idi. Bu elementlərin yuxarı hissəsinin qövs və ya yarım dairə formasına çevrilməsinə aristokratiya tərəfindən böyük maraq göstərilirdi. Kvadrat, düzbucaqlı və ya cənaqi (uclu qövs)

şəklində olan dəliklər dairəvi formada tikildi.

Bu dövrdə bəzən pəncərələrdə rəngli şüşələrdən istifadə edilirdi ki, bunlar da orsi olaraq tanınırdı. Bu baxımdan da orsilər İran memarlığının əsas tərkib hissələrindən sayılırdı. İlk orsilər düzbucaqlı, yaxud kvadrat şəklində olan fəzalarda istifadə edilirdi. Lakin Qacar dövründə Avropa memarlığının nüfuz etməsi nəticəsində onda dəyişiklik əmələ gəldi və orsilərin yuxarı hissəsi qövs (yarım dairə) şəklində aldı. Orsilərin bir hissəsinin qoşalaşması da bu dövrdə baş verən digər dəyişikliklərdəndir.

• **Kaşı işləmələr:** Qacar dövründə bütün kaşı növlərindən o cümlədən yeddi rəngli (ən çox işlənən kaşı növü), moərrəp (parça-parça kaşılar) və moəqəlidən (katibə kimi işlənən kaşı növü) istifadə edilmişdir. Kaşılarda naxış strukturunda abstrakt naxışdan (islami şəkildə), həndəsi (girişini şəklində) və xəttati (kufi, solis, bənayə və nəstəliq xətləri ilə) istifadə edilmişdir.

Qacar dövrü kaşılarda, naxışlarında və təsvir elementlərində həddindən artıq qələbəlik və müxtəliflik gözə çarpır. Bu kaşılarda müxtəlif motivlər və naxışlara misal olaraq gül, buta, quş, meyvə, təbiət mənzərələri, portretlər, dini mərasimlər, çıpaq qadınlar, mələklər, heyvanlar, günəş və s. rast gəlmək olar. Bu dövr kaşılarda naxışları ilə əvvəlki dövr naxışları arasında zahiri oxşarlıq olmasına baxmayaraq, belə nəzərə çarpır ki, əvvəlki dövrlərdə mövcud olan fərqli və ritmik zəriflik və dekorativ naxışlar öz yerini təbii forma və elementlərə vermişdir.

Qacar dövrü kaşılarda istifadə edilmiş rənglər, müxtəliflik və say baxımından, əvvəlki dövrlərə müqayisə olaraq daha geniş və yayılmışdır. Bu kaşılarda, adətən, əvvəlki dövrlərdə istifadə edilən lacivərd, firuzəyi və yaşıl kimi daha soyuq rənglərin əvəzində sarı, narıncı, çəhrayı, qəhvəyi və s. kimi isti rənglərdən istifadə edilmişdir.

• **Daş dekorasiyalar (Dekorativ daşlar):** İran incəsənətində heykəltəraşlıq geniş yayılmamışdı. Hətta Qacar dövründə belə, Qərb incəsənətinin güclü təsirinə baxmayaraq, saraylarda və evlərdə heykəllər görmək mümkün deyildi. Ona görə də daş Qacar dövrü memarlıq dekorasiyalarında başqa bir şəkildə istifadə edilirdi. Buğda rəngində olan dəmir daşı, yaxud yaşıl çalan mərmər daşı Şiraz ətrafındakı dağlardan, yaxud Azərbaycan və Yezddən gətirilirdi. Daş parçaları adətən, plintus şəklində, ya da daş üzərində oyma ilə işlənmiş şəkildə zərif səthlərə çevrilirdi ki, bunlardan dini və ya digər binaların həyatının fasadında istifadə edilirdi.

• **Qacar dövrü memarlığında olan naxışların xüsusiyyətləri:** Qacar dövrü naxışları Avropa fəzasının təsiri altında daxili və xarici strukturda

dəyişikliyə uğramışdır ki, bu dəyişikliyin köklərini də Səfəvi dövründə axtarmaq lazımdır. Zənbaq, qızılgül kimi müxtəlif təbii gül və yarpaqlar, üzüm salxımları, rəngarəng meyvələr, meyvə ilə dolu güldanlar, padşahların, quşların və binaların təsvirlərindən istifadə edilməsi əvvəlki klassik naxışları öz təsiri altına saldı. Klassik olmayan naxışlar ilk öncə saraylar və köşklərə, oradan isə xüsusi və dini məkanlara yol tapdı, son olaraq isə Qacar dövrü dekorasiyalarının bütün miqyasını əhatə etdi və bu dövr incəsənətinin aydın xüsusiyyətlərindən birinə çevrildi.

Bu dövr naxışları və təsvirlərinin natüralistik cəhətləri və dəbdəbəli vəziyyətləri tünd rənglərlə birlikdə bu dünyaya məxsus və əvvəlki dövrlərdən tamamilə fərqli fəza yaradır ki, bu da həmin əsərlərdə ruhi və mənəvi əhval-ruhiyyəni azaldır. Mövcud şərait və incəsənət əsərlərini sifariş verən şah və aristokratların zövqü bu zəmində təsiredici faktorlardan olmuşdur. Onların naturalistik baxışı obyektiv təbiətin faktiki və obyektiv inikası olub, Qərb incəsənətinə əsaslanırdı.

• **Qacar dövrü memarlığı və interyer memarlığının yekunlaşmış təhlili:** Əgər memarlıq fəza baxımından araşdırılsa və onun strukturundakı fəza yaradıcılıqları nəzərə alınsa, Qacar dövrün memarlığı yüksək dəyərlərə malikdir, Zəndlər və Səfəvilər dövrlərin memarlığından nisbətən üstün dəyərlərə malikdir. Çünki bu dövrün memarlığında fəza yaradıcılıqları artırır, və yeni fəzalar yaradılır. Fəzalarda daha çox açılış və yüngüllük müşahidə edilir və İran qədim memarlığının qəlibləri, fəzanın yayılması məqsədilə, inkişaf edir. Amma əgər memarlıq digər istiqamətlərdən o cümlədən ölçülər, proporsiyalar, formalar və bəzəkler baxımından araşdırılsa, Qacar dövrün memarlığı, müqayisə olaraq əvvəlki dövrlərə, xüsusilə səfəvilər dövrünə, aşağı dəyərlərə malikdir. Formalar əvvəlki sabitliyə malik deyil və yeni formalar, fantezi və səthi olmaqla, memarlığa daxil olur. Ölçülər çox dəqiq deyil və elementlərin proporsiyası əvvəlki dövrlərin harmonik və fikirləşmiş tənəsübünə malik deyil.

ƏSAS NƏTİCƏLƏR

Beləliklə, tədqiqat işini aşağıdakı nəticələrə yekunlaşdırmaq olar:

1. Qacar dövrü memarlığı və interyer memarlığının formalaşmasında çox saylı üslublar o cümlədən İran ənənəvi memarlıq üslubu, Neoklassik üslubu, Romantik üslubu, Eklektik üslubu, Baroko üslubu, Rokoko üslubu və s. təsir göstərmişdir.

2. Qacar dövrü yaşayış sisteminin formalaşmasına daxili və xarici olmaqla iki faktor təsir göstərmişdir. Daxili faktor ümumən Səfəvi dövründən qalmış ənənələr olub, ki öz təsirini açıqca Qacar dövrü memarlıq və şəhərsalmasının formalaşmasına göstərdi. Xarici faktor dünya miqyaslı olub, ki, o dövrün köhnə yaşayış sistemini hərtərəfli şəkildə dəyişdirdi və özünə lazım olan sistem və fəzaları tələb edirdi.

3. Qacar dövrü memarlığı, şəhərsalması və yaşayış sisteminin dəyişməsi və quruluşuna yeddi mühüm amil təsir göstərdi: 1) Qacarların Avropa ölkələri ilə müharibələr; 2) İranlı məqamların Avropaya səfərləri; 3) Köhnə yaşayış sistemin dağılması; 4) O dövrdə İranın namünasib iqtisadi vəziyyəti; 5) Akademik memarların zühuru; 6) İranda Avropalı memarların fəaliyyəti; 7) Nəqliyyat sistemin dəyişilməsi.

4. Funksiya baxımından, Qacar dövrü binalarını beş qrupa bölmək olar: 1) Evlər; 2) Saraylar; 3) Məscidlər; 4) Dövlət binaları və yeni funksiyalar; 5) Küçədə olan memarlıq abidələr (ticarət-yasayış binaları).

5. Plan baxımından, Qacar dövrü evlərini iki qrupa bölmək mümkündür:

- Villalar: Bu evlər adətən düzbucaqlı dördbucaq planlara malik idi. Hər dörd tərəfdən təbii işıqdan bəhrələnidirdi və xaricə dönüklük xarakterə malik idi.

- Həyət evləri (Kaşan üslubu evlər): Bu evlər ümumiyyətlə xarici və daxili həyətlər, dalan (dəhliz), həşti (giriş vestibülü) və əlaqədar otaqlara malik idi. Bu evlərdə, planın fokusu həyətə olurdu və daxilə dönüklük xarakterə malik idi.

6. Qacar dövrü saraylarını üslub baxımından üç qrupa bölmək olar:

- Nəsrəddin şah hakimiyyəti dövründən əvvəl saraylar (ənənəvi üslubu)

- Nəsrəddin şah hakimiyyəti dövrünün 30 il əvvəlki saraylar (eklektik üslubu)

- Nəsrəddin şah hakimiyyəti dövrün sonuncu 20 il saraylar (Qərb üslubu)

7. Qacar dövrü sarayları ümumən düzbucaqlı və uzunsov planlara

malikdir və onların fasadları və interyerlərində İran və Qərb elementləri bir yerdə işlənmişdir. Onların strukturunda hündürlüyə meyillilik və xaricə dönlüklük gözə çarpır. Bu saraylar, ümumən mərkəzi girişdən, ondan sonra giriş vestibülündən və yaxud mərkəzi salondan və onların ətrafındakı dəhlizlər, otaqlar və fəzalardan təşkil olmuşdur.

8. Qacar dövrü sarayların dekorasiyaları ənənəvi İran memarlığı üslubuna o qədər də uyğun gəlmir. Bu binalar Qacar şahlarının yenilik və novatorluq istəkləri ilə Qərb memarlığının xırdalı-böyükklü elementlərini özündə əks etdirir. Bunları o dövrdə İran memarlığına daxil olan hər nə varsa, hamısının kompleksi hesab etmək olar

9. Qacar dövrü məscidləri, müqayisə olaraq əvvəlki dövrlərə, vüsət baxımından genişlənir və fərqli vəziyyətdə şəhər bazarın mərkəzində və ya kənarında yerləşir. Bu məscidlərin, əvvəlki dövrlərə fərqli, digər xüsusiyyətlərindən biri şərq, qərb və şimal tərəflərin ortasında üç mühüm və geniş girişin olmasıdır.

10. Qacar dövrü məscidlərində Qərb memarlığın təsiri ilə bəzən güzgü işləmələr və rəssamlıq müşahidə edilir. Güzgü işləmələr, "müqərrnəs" şəklində işləmə səbəbilə, İran-islam əhval-ruhiyyəsinə malikdir. Lakin, rəssamlıqlar real və naturalistlik motivlərdə olduğundan Avropa əhval-ruhiyyəsinə malikdir.

11. Qacar dövrü evlər, saraylar və məscidlərin interyerləri iki bölmədən ibarətdir:

- Konstruktiv interyerlər: Sütunlar, tağlar, qapılar və pəncərələr.
- Qeyri-Konstruktiv interyerlər: Güzgü işləmələr, gips işləmələr, rəssamlıq, ağac işləmələr, kaşı işləmələr və daş üzərində işləmələr.

12. Qacar dövrü memarlığında müşahidə edilən sütunların quruluşunda ümumən Neoklassik üslubundan təqlid edilmişdir. Lakin, onların sütun başlıqları gips işləmələrlə bəzədilmişdir, Rokoko və Baroko üslubunu xatırladır.

13. İran Ənənəvi memarlığının ox formalı tağları, Qacar dövründə Avropa təsiri ilə ümumən yarımdairə formada tikilirdi. Bu dəyişiklik məscidlərin tağlarına aid deyil.

14. Qacar dövründən əvvəl, qapılar ümumiyyətlə düzbucaqlı şəkildə tikilirdi. Lakin, bu dövrdə Avropa təsiri ilə qapıların baş hissəsinə bir yarımdairə əlavə edildi. Bəzən qapıların baş hissəsində əlavə edilmiş dekorativ üçkünc alınlıq şəklində gips, güzgü və ya kərpic işləmələri müşahidə edilir.

15. Qacar dövründən əvvəl, pəncərələr düzbucaqlı, yaxud kvadrat şəklində tikilirdi. Lakin Qacar dövründə Avropa memarlığının nüfuz etməsi

və aristokratların maraq göstərməsi nəticəsində pəncərələrin yuxarı hissəsi yarım dairə şəklində aldı.

16. Güzgü işləmə sənəti, ki Səfəvilər dövründə Avropa incəsənətinin təsiri ilə İran sənətinə daxil olmuşdu, Qacar dövründə özünün gözəllik zirvəsinə çatdı və memarlığa bağlı dekorasiyalardan birinə çevrildi. Bu sənət, baxmayaraq Qərbi mənşəyinə, İran ənənəvi incəsənəti ilə (müqənnəs və s.) birləşməsi səbəbdən İran əhval-ruhiyyəsinə malik oldu. Belə ki, baxmayaraq Qacar dövrünün materialistik incəsənətinə, bu sənət tamaşaçıya fərqli bir təsiri əks etdirir.

17. Qacar dövrü gips işləmələri, Səfəvilərin incəsənəti və Avropanın rokoko və baroko üslubundan təsir almaqla, yeni naxışlarla qarşılaşır. Bu naxışlar, qabarıq şəkildə Qərb təsiri altında yaradılırdı. Bu təqlid, qısa bir müddət üçün bədii lövhələrin yaranmasına səbəb olsa da, memarlığın dekorativ naxışlarının təkamülünü zəiflətdi.

18. Qacar dövrü binalarında işlənən rəssamlıqları, üslub və təsirlənmə baxımından, üç bölməyə ayırmaq olar:

- Qacardan əvvəlki dövrlər və müəyyən qədər Avropa rəssamlığının təsiri
- İran və Avropa rəssamlığının bərabər olaraq təsiri
- Bütövlükdə Avropa rəssamlığının təsiri

19. Qacar memarlığında işlənən rəssamlıqları, məzmun baxımından, üç hissəyə bölmək olar: 1) Siyasi-epos mövzular; 2) Emosional-hissi mövzular; 3) Dini mövzular

20. Qacar dövrü kaşılarda, naxışlarında həddindən artıq izdiham və müxtəliflik gözü çarpır. Bu kaşılarda istifadə edilmiş rənglər, müxtəliflik və say baxımından, əvvəlki dövrlərə müqayisə olaraq daha geniş yayılmışdır. Əvvəlki dövrlərdə mövcud olan fərqli və ritmik zəriflik öz yerini təbii forma və elementlərə vermişdir.

21. İslam gələndən sonra, İran incəsənətində heykəltəraşlıqdan istifadə edilmədi. Hətta Qacar dövründə belə, Qərb incəsənətinin güclü təsirinə baxmayaraq, saraylarda və evlərdə heykəlləri görmək mümkün deyildi. Lakin, Qacar dövründə gül, bitki, dairə və oval naxışlarda üzərində oyma daşlardan plintuslarda və fasadlarda istifadə edilirdi.

22. Qacar dövrü naxışlarında məna yaratmaq öz əhəmiyyətini itirir. Naxışlar obyektiv cəhətlər qazanır və sənətkar real təsvirləri yaratmaqdan çəkinmir. Bu naxışların naturalistik cəhətləri tünd rənglərlə birlikdə bu dünyaya məxsus və əvvəlki dövrlərdən fərqli fəza yaradır ki, bu da həmin əsərlərdə mənəvi hissi azaldır.

23. Əgər memarlığın inkişafı yaradıcılıq, müxtəliflik, yüngüllük,

şəffaflıq və açılış meyarilə dəyərləndirilsə, Qacar dövrü memarlığı, müqayisə olaraq əvvəlki dövrlərə, nisbətən yüksək dəyərlərə malikdir. Amma, əgər memarlıq ölçülər, proporsiyalar, formalar və bəzəklər baxımından dəyərləndirilsə, Qacar dövrü memarlığı, müqayisə olaraq əvvəlki dövrlərə, yüksək dəyərlərə malik deyil.

24. Qacar dövrü memarlığı həqiqətən İran memarlığının prinsipləri və qəliblərini təkmilləşdirdi, yeni elementlər ona əlavə etdi və fəza ilə bağlı innovasiyalar onun strukturunda yaratdı, lakin, bir mükəmməl və davamlı üslubu yarada bilmədi.

25. Qacar dövrü memarlığının evləri, sarayları, məscidləri və çoxsaylı digər binaları və memarlıq abidələrində mövcud olan fəzalar və elementlər, baxmayaraq onlardakı çoxsaylı Qərbi təsirlərə, həqiqətən bir İrana məxsus hissi əks etdirir. Belə ki, bu fəzaların və elementlərin çoxundan İranın bugünkü memarlığında istifadə etmək olar.

İŞİN NƏTİCƏLƏRİNİN TƏTBİQİ

Hazırkı tədqiqat işi Qacarlar dövründə İran memarlığı və interyer memarlığının xüsusiyyətlərini işıqlandırır. Tədqiqatımızdan əldə olunmuş nəticə aşağıdakı sahələrdə istifadə olunmuşdur:

– 2010-2012-ci illər ərzində Tehran şəhərində Məsudiyyə kompleksin bərpa və rekonstruksiya işlərində.

– 2011-2012-ci illər ərzində Zəncan şəhərində Zülfəqari imarətin bərpa və rekonstruksiya işlərində.

– Amul Şimal Universiteti və Nur Mazyar Universitetinin, memarlıq və interyer memarlığı fakültəsinin bakalavr və magistr pillələrində dərslərlik materialı kimi.

DİSSERTASIYA İŞİNİN MÖVZUSU ÜZRƏ AŞAĞIDAKI ƏSƏRLƏR ÇAP OLUNMUŞDUR:

1. Səadət xəmsə M. Ənənədən yeniliyə və Qacar dövründə modernizmin başlanması səbəbləri // İncəsənət və mədəniyyət problemləri, 2013, № 43, s. 132-141.

2. Səadət xəmsə M. İran memarlığının Qacar dövrü ictimai binalarının xüsusiyyətləri // ŞÖBMA; Memarlıq, şəhərsalma tarixi və bərpa, 2013, № 6, s. 70-76.

3. Səadət xəmsə M. Qacar dövrü İran memarlığında yaşayış binalarının xüsusiyyətləri // Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetin ELMİ ƏSƏRLƏRİ, 2013, № 16, s. 194-198.

4. Səadət xəmsə M. Qacar dövründə İranın tarixi- memarlıq abidələri // Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, MƏDƏNİ HƏYAT, 2013, № 10, s. 92-96.

5. Səadət xəmsə M. Türkiyədə və İranda modernləşdirmə prosesi və onun əsasında yaranmış memarlıq tendensiyaları // Türkoloji sənətsünaslıq: problemlər və perspektivlər, III Beynəlxalq elmi konfrans, Bakı: Təknur, 2013, s. 82-87.

6. Саадати Хамза М. ПРОБЛЕМА ТРАДИЦИИ В ИСКУССТВЕ // ВЕКТОР НАУКИ, Тольяттинского Государственного университета, 2013, №15, s. 161-164.

Binanın adı	tarix	Üslub	Memarlıq xüsusiyyətləri	İnteryer xüsusiyyətləri
Təbatəbəylər evi	1840	Ənənəvi Eklektik	– Simmetrik plan və fəsad – Daxili və xarici həyat və evin daxili dönlüklük xarakter – Evin fokusunu həyatda olması – Mərkəzi otaq (beş qapılı) və onun ətrafında kiçik otaqlar – Simmetrik eyvan və pilləkən	– Divarlarda bitki və həndəsi naxışda güzgü və gips işləmə – İran və Avropa elementlərin (tağ, taxça və s.) birləşməsi – Dörd və altıbucaqlı şəbəkə şəklində ağacdən tavanlar – Oxformalı və yarımdairə təqlər
Bağ fərdos evi	1847-1900	Eklektik Neoklassik	– Simmetrik plan və fəsad – Planda Qızıl bölgü proporsiya – Fəsadla klassik üslubunda alınlık, Korint üslubu və Zənd dövründən alınmış sütunlar – Avropadan alınmış yarımdairə pəncərələr və qapılar	– Divarlarda bitki və həndəsi naxışda güzgü və gips işləmə – Girişdə Rusiyadan alınmış iki tərəfli pilləkən – Otaqlarda klassik formada sobalar və onların ətrafında iki simmetrik qapı yaxud pəncərə
Behnam evi	1848-1896	Eklektik Neoklassik Ənənəvi	– Simmetrik plan və fəsad – Daxili və xarici həyat – Planda Qızıl bölgü proporsiya – Fəsadla Korint sütunlar – Avropadan alınmış yarımdairə pəncərələr və qapılar – Evin fokusunu həyatda olması	– Divarlarda bitki və həndəsi naxışda güzgü və gips işləmə – İran və Avropa elementlərin (tağ, taxça və s.) birləşməsi – Otaqlarda klassik formada sobalar və onların ətrafında iki simmetrik qapı yaxud pəncərə
İmam cümə evi	1863-1882	Eklektik Neoklassik	– Uzunsov və simmetrik plan – Planda Qızıl bölgü proporsiya – Planda, fəsadla və kəsikdə xaricə dönlüklük və simmetriya – Fəsadla hündürlüyə meyillik – Korint sütunlar, Avropadan alınmış yarımdairə pəncərələr və qapılar – Fəsadla klassik alınlık	– Divarlarda bitki və həndəsi naxışda güzgü və gips işləmə – Dekorasiyalarda isti rənglər – Tavanda həndəsi və bitki motivlərdə güzgü işləmələr – Ox formalı şəklində təqlər, taxçalar və müqənnəs işləmələr – Plintuslar üzərində gül, dairə və oval formada daş oyma
Vosuç evi	1869	Eklektik Neoklassik	– Döndübucaqlı düz bucaq plan – Planda, fəsadla və kəsikdə xaricə dönlüklük və simmetrika – Fəsadla ənənəvi və Qərbdən alınmış elementlərin birləşməsi (alınlık, tağ və s.) – Mərkəzi otaq (yeddi qapılı) və onun ətrafında kiçik otaqlar – Fəzalarda açılış və yüngüllük	– Divarlarda bitki və həndəsi naxışda güzgü və gips işləmə – Dekorasiyalarda isti və təbii rənglər və motivlər – Otaqlarda klassik formada sobalar və onların ətrafında iki simmetrik taxça – Dörd və altıbucaqlı şəbəkə şəklində ağacdən tavanlar
Möhrölməməlek evi	1873	Neoklassik	– Uzunsov və döndübucaqlı plan – Planda, fəsadla və kəsikdə xaricə dönlüklük və simmetriya – Fəsadla hündürlüyə meyillik və Korint üslubunda sütunlar	– Divarlarda rokoko üslubunda gips işləmələr – Simmetrik eyvan və onun ötində enli pilləkənlər – Pəncərələrdə rəngli şüşələr
Məsudiyə imarəti	1878	Eklektik Neoklassik	– Uzunsov və döndübucaqlı plan – Planda Qızıl bölgü proporsiya – Planda, fəsadla və kəsikdə xaricə dönlüklük və simmetriya – Fəsadla hündürlüyə meyillik – Gable dam, Korint sütunlar, Avropadan alınmış yarımdairə pəncərələr və qapılar	– Divarlarda bitki və həndəsi naxışda güzgü və gips işləmə – Dekorasiyalarda isti və təbii rənglər və motivlər – Dörd və altıbucaqlı şəklində ağacdən şəbəkəli tavan – Plintuslar üzərində gül, dairə və oval formada daş oyma
Zülfəqari evi	1890	Eklektik Neoklassik	– Uzunsov və döndübucaqlı plan – Planda, fəsadla və kəsikdə xaricə dönlüklük və simmetriya – Fəsadla Korint sütunlar – Gable dam – Alınlık şəklində pəncərələr	– Divarlarda rokoko üslubunda gips işləmələr – Girişdə Rusiyadan alınmış iki tərəfli pilləkən – Dörd və altıbucaqlı şəbəkə şəklində ağacdən tavanlar

Cədvəl 1. Qacar dövrü evlərin memarlıq və interyer xüsusiyyətləri

Binanın adı	tarix	Üslub	Memarlıq xüsusiyyətləri	İnteryer xüsusiyyətləri
Gülüstan sarayı (Əsas saray)	1874-1877	Eklektik	–Uzunsov və dördbucaqlı plan –Planda, fasadda və kəsikdə xaricə dönlüklük və simmetrika – Planda Qızıl bölgü proporsiya –Fasadda hündürlüyə meyillilik, simmetriya, isti və təbii rənglər – Gable dam, Korint sütunlar, Avropadan alınmış yarımduvara pəncərələr və qapılar	–Divarlarda rokoko üslubunda gips işləmələr –Dekorasialarda isti və təbii rənglər və motivlər –Tavanda bitki və həndəsi naxışda güzgü işləmələr –Fazalarda açılış və yüngüllük –Fazalarda maddi və təbii ruh
Şəmsülmərarə imarəti	1865-1867	Eklektik Neoklassik	– Uzunsov və dördbucaqlı plan –Planda, fasadda və kəsikdə xaricə dönlüklük və simmetriya – Planda Qızıl bölgü proporsiya –Fasadda hündürlüyə meyillilik, simmetriya, isti və təbii rənglər – Gable dam, Korint sütunlar, Avropadan alınmış yarımduvara pəncərələr və qapılar	–Divarlarda rokoko üslubunda gips işləmələr – Otaqlarda klassik formada sobalar və onların ətrafında iki qapı, pəncərə yaxud taxça – Orsi pəncərələr və onlarda rəngli şüşələr –Fazalarda maddi və təbii ruh –Plintuslarda daş oyma işlər
Sahəqoraniyə sarayı	1857-1887	Neoklassik	– Uzunsov və dördbucaqlı plan –Simmetrik plan və fasad –Fasadda Neoklassik üslubunda üçkünc alınlıqlar və pəncərələr – Gable dam, Korint sütunlar	–Orsi pəncərələr və onlarda rəngli şüşələr –Divarlarda rokoko üslubunda gips işləmələr –Fazalarda xaricə dönlüklük
Əsərlər abad sarayı	1874	Eklektik Neoklassik	– Uzunsov və dördbucaqlı plan –Fasadda hündürlüyə meyillilik simmetriya, isti və təbii rənglər –Fasadda klassik və ənənəvi üslubunda tağlar və pəncərələr – Gable dam, klassik sütunlar	–Bitki və həndəsi naxışda güzgü və gips işləmələr –İnteryerdə təbii və isti rənglər –Fazalarda xaricə dönlüklük –Sobalar və onların ətrafında iki pəncərə yaxud taxça

Cədvəl 2. Qacar dövrü sarayların memarlıq və interyer xüsusiyyətləri

Binanın adı	tarix	Üslub	Memarlıq xüsusiyyətləri	İnteryer xüsusiyyətləri
Əl-Nəbi məscidi	1787-1807	Ənənəvi	–Şərq, qərb və şimal tərəflərin ortasında üç mühüm giriş – Mərkəzi həyat və dörd eyvan – Məscidin vüsətinin artması – məscidlərin əsas tərəfi, cənub tərəfi, yaxud Qıblə tərəfi olub – Məscid bazarın kənarındadır	–Avropa memarlığın təsiri ilə rəssamlıq məsciddə görülür. – Bitki və həndəsi motivlərdə sarı, narıncı və s. rəngli kaşılar –Əsas etibarilə klassik İran formalarından istifadə edilib – Qısa və ensiz minarələr
Şah məscidi	1808-24	Ənənəvi	–Şərq, qərb və şimal tərəflərin ortasında üç mühüm giriş – Mərkəzi həyat və dörd eyvan – Məscidin vüsətinin artması – məscidlərin əsas tərəfi, cənub tərəfi, yaxud Qıblə tərəfi olub – Məscid bazarın kənarındadır	–Avropa memarlığın təsiri ilə rəssamlıq məsciddə görülür. – Bitki və həndəsi motivlərdə sarı, narıncı və s. rəngli kaşılar – Əsas etibarilə klassik İran quruluş və formalarından istifadə edilib
Seyid məscidi	1826	Ənənəvi	–Şərq, qərb və şimal tərəflərin ortasında üç mühüm giriş – Mərkəzi həyat və dörd eyvan – Məscidin vüsətinin artması – məscidlərin əsas tərəfi, cənub tərəfi, yaxud Qıblə tərəfi olub – Məscid bazarın kənarındadır	–Avropa memarlığın təsiri ilə rəssamlıq məsciddə görülür. – Bitki və həndəsi motivlərdə sarı, narıncı və s. rəngli kaşılar – Əsas etibarilə klassik İran quruluş və formalarından istifadə edilib
Sepəhsalar məscidi	1878-82	Ənənəvi	–Şərq, qərb və şimal tərəflərin ortasında üç mühüm giriş – Mərkəzi həyat və dörd eyvan – Məscidin vüsətinin artması – məscidlərin əsas tərəfi, cənub tərəfi, yaxud Qıblə tərəfi olub – Günbəzvanada invasiya və onun genişlənməsi	–Avropa memarlığın təsiri ilə rəssamlıq məsciddə görülür. – Bitki və həndəsi motivlərdə sarı, narıncı və s. rəngli kaşılar –Fazalarda açılış –əsas etibarilə klassik İran formalarından istifadə edilib – Plintuslarda daş oyma işlər

Cədvəl 3. Qacar dövrü məscidlərin memarlıq və interyer xüsusiyyətləri

Dövr	Adı	İl	Memarlığa təsir edən üslublar	İnteryera təsir edən üslublar	İlanın mənbəyi	Dekorasiya	Elementlər	Fasad	Kəşik	Materiallar	Plan	Td	Dtd
Ərkan Qajar	Mərmər taxt çiyəni	1760-92	Ⓓ	ⒹⒺⒺⒺ	□	☑	□	□	□	□	□	1	5
	Qacar sarayı	1798	Ⓓ	Ⓓ	□	□	□	□	□	□	□	0	
	Almaz sarayı	1801	Ⓓ	ⒹⒺ	□	☑	□	☑	□	□	□	2	
	Süleymanlıya sarayı	1809	Ⓓ	ⒹⒺ	□	☑	□	□	□	□	□	1	
	Badgir imarəti	1813	Ⓓ	ⒹⒺ	□	☑	□	□	□	□	□	1	
Orta Qajar	Şəmsülməzarə	1865-68	ⒹⒺⒺⒺ	ⒹⒺⒺⒺⒺⒺⒺ	☑	☑	☑	☑	☑	☑	☑	7	35
	Eşrətabad sarayı	1874	ⒹⒺⒺⒺ	ⒹⒺ	☑	☑	☑	☑	☑	☑	☑	7	
	Gülüstan sarayı (Əsas saray)	1874-77	ⒹⒺⒺⒺ	ⒹⒺⒺⒺⒺⒺⒺ	☑	☑	☑	☑	☑	☑	☑	7	
	Məsudiyyə sarayı	1873-78	ⒹⒺⒺⒺ	ⒹⒺⒺⒺⒺⒺ	☑	☑	☑	☑	☑	☑	☑	7	
	Sahəb Qəranlıya sarayı	1851-80	ⒹⒺ	ⒹⒺⒺⒺⒺⒺ	☑	☑	☑	☑	☑	☑	☑	7	
Sən Qajar	Şəhrəstanək sarayı	1880-81	Ⓔ	Ⓔ	☑	☑☑	☑☑	☑☑	☑	☑	☑	10	62
	Yaqut sarayı	1882-84	Ⓔ	Ⓔ	☑☑	☑☑	☑☑	☑☑	☑☑	☑	☑☑	13	
	Xəbəqah sarayı	1885-86	Ⓔ	Ⓔ	☑☑	☑☑	☑☑	☑☑	☑☑	☑	☑☑	13	
	Əliyaz sarayı	1888-91	Ⓔ	Ⓔ	☑☑	☑☑	☑☑	☑☑	☑☑	☑	☑☑	13	
	Məlikcək sarayı	1895	Ⓔ	Ⓔ	☑☑	☑☑	☑☑	☑☑	☑☑	☑	☑☑	13	
Təpənin nəticələri (İllər, üslublar, təsir dərəcəsi)		1792-1895	ⒹⒺⒺⒺ	ⒹⒺⒺⒺⒺⒺⒺ	14	19	15	16	14	10	14	-	102

- Ⓓ İran ənənəvi memarlığı
Ⓔ Eklektik memarlığı
Ⓔ Neoklassik memarlığı
Ⓔ Barokko memarlığı
Ⓔ Rokoko memarlığı
Td= Təsir dərəcəsi
Dtd= Dövrün təsir dərəcəsi

☐ İran ənənəvi memarlığının təsiri altında (Avropa memarlığının təsir dərəcəsi = 0)
☑ İran ənənəvi memarlığı və Avropa memarlığının təsiri altında (Avropa memarlığının təsir dərəcəsi = 1)
☑☑ Tamamilə Avropa memarlığının təsiri altında (Avropa memarlığının təsir dərəcəsi = 2)

Cədvəl 4. Qacar dövrü sarayların formalaşmasına Avropa memarlığının təsiri

Elementin adı	Elementin materialı	Elementin xüsusiyyətləri
Qapılar	–Ümumən ağacdan istehsal olub. – Qacar dövrün sonuncu illərində bəzən Artnovə üslubun təsirilə binalarda dəmir qapı da müşahidə edilir (Gülüstan sarayı kompleksin Əsas sarayının qapısı kimi).	– Qacar dövründən əvvəlki dövrlərdə qapılar, ümumən düzbucaqlı formada tikilirdi və düzbucaqlı olmayan qapıların tikilməsi bu dövrdən başladı. Belə ki Avropa təsirilə qapıların baş hissəsinə bir yarımdairə hissə əlavə edildi. –Bəzən qapıların baş hissəsində əlavə edilmiş dekorativ üçküncə alınlıq şəklində gips, güzgü yaxud kərpic işləmələri müşahidə edilir.
Pəncərələr	Ümumiyyətlə ağacdan istehsal olub.	– Düzbucaqlı pəncərələrin yerinə mehrab formalı və yarımdairəli pəncərələrin populyarlığı, – pəncərələrdə rəngli şüşələrin işlənməsi, pəncərələrdə həndəsi və əyri xətt nəxşədə dekorativ ağac işləmələri (“Girihçini” və “Gəvərekarı”). –Küçəyə açılan və dekorativ məhacərcələri olan pəncərələrdə bu dövrdə populyar oldu.
Sütunlar	Ümumiyyətlə daşdan və ağacdan istehsal olub. Ağac sütunların üzərində ümumən gips ilə dekorativ motivlər işlənilib. Nadir halda Artnovə üslubunda dəmir sütunların işlənməsi (Şəmsülməzarə kimi)	– Sütunlarda ümumiyyətlə klassik üslubunda sütun başlıqları var. Bu başlıqlar ümumiyyətlə korint və bəzən ionik və dorik üslubunu xatırladır. – Sütunlarda bəzən zənd dövrün təsirini görmək olar, bu təsir sütunun başlıqlarında və spiralşəkilli taxta-gips görünüşündə görülür (Yekəkən imarəti kimi). – Sütunların gips işləmələri rokoko üslubu xatırladır.
Daşlar	Ümumiyyətlə kərpicdən və bəzən daşdan tikilib.	– İran ənənəvi memarlığında daşlar ümumiyyətlə ox formalı şəklində tikilirdi, lakin Qacar dövründə Qərb təsirilə yarımdairə və zənbil tutacağı forma daşlar bu dövrün ən populyar daşı oldu. Bu daşlar divarlarda, pəncərə və qapı yerlərinin, yaxud iki daş (sütun, dirək və s.) arasındakı boşluğun üstünü örtürdü. – Bu dövrdə məscid daşlarında dəyişiklik bəzə vermir.

Cədvəl 5. Qacar dövrü konstruktiv interyerlərin təsnifatı

Elementin adı	Tarixçə	Elementin xüsusiyyətləri
Ağac işlənələr	İran memarlığının tarixində ümumiyyətlə pəncərələr və qapılar ağacdən istehsal olub.	Bu dövrün ağac işləmələri qeyd etdiyimiz kimi "Girih çini", "münəbbət", "şəbəkəli işləmə" və "mərək" texnikləri ilə yaradılmışdır.
Daş işlənələr	İslamdan sonra az işlənirdi, lakin bu dövrdə xas şəkildə binanın strukturunda işləndi.	Dekorativ daş işləmələr ümumən öz yerini Avropa memarlığın təsirilə daş oyma şəkildə, gül, bitki, dairə və oval naxışlarda, plintusların üzərində tapır.
Gips işlənələr	– İranda 2000 illik tarixçəsi var və Qacar dövrü memarlığında geniş həcmdə istifadə edildi. – Qacar dövründə onun forma və görüntüsü Qərb təsirilə əvvəlki dövrlərdən fərqlidir.	– Divarlar və sütunlarda işlənən gips motivləri Avropa memarlığının təsirilə rokoko və baroko rəhbərliyini əldə etdi. Motivlərdə güllər, yarpaqlar, qonçələr və meyvələrin naxışları naturalistik formada işlənib. – İnsan və heyvan başları, mələklər, günəş, silahlar, tac və s. da həmçinin bu motivlərdə görünür.
Güzgü işlənələr	– Səfəvilər dövründən Avropa təsirilə saraylara yol tapdı. – Qacar dövründə sarayların, evlərin və bəzən məscidlərin interyerlərində geniş həcmdə istifadə edildi.	Bəxməyaraq ki bu sənət Avropa təsirilə İran memarlığına yol tapdı, lakin onun birləşməsi İran ənəvi incəsənətilə (Müqənnəs və s.) səbəbindən İran əhval-ruhiyyəsini əldə etdi (Şah çirəq və İmam Riza türbəsi kimi). Qacar saraylarında bu incəsənət Avropa təsirilə bitki və təbii motivlərdə işlənmişdir.
Kaş işlənələri	1250 M.Ö-ü ildən İranda istehsal olub. Bu sənətdən Qacar dövrü memarlığında geniş həcmdə istifadə edildi, lakin Avropanın naturalistik incəsənətin təsiri altında oldu.	– Qacar dövrü kaş işləmələrinin əsas hissəsi yeddirəng şəkildədir, "muərrəq" və "məqəll" kaşlara da rast gəlmək olar. Bu kaşlarda qövsü və islimi naxışlar, güllər, portretlər və s. görmək olar. Naxışlarda əvvəlki dövrlərdə olan həndəsi diqqət yoxdur. Lakin onların rəngləri, say baxımından, daha geniş və yayılmışdır.
Rəssamlıq	Səfəvi dövründən Avropanın perspektiv texnikin təsirilə naturalistik formada saraylara daxil olur və Qacar dövründə realistik formada işlənir.	Qacar dövrü memarlığındakı rəssamlıqlarda təbiəti təqild etməkdən əlavə, Avropanı sərbəst təqild etmək tərəfinə də maraq göstərildi. Bu rəssamlıqlar "Siyasi-epik", "Emosional- hissi" və "Dini" məzmunlarda Qacar memarlığının interyerlərində istifadə edildi.

Cədvəl 6. Qacar dövrü qeyri-konstruktiv (dekorativ) interyerlərin təsnifatı

Təsir edilmiş elementin yaxud hissənin adı	Təsirin xüsusiyyətləri
Dekorasiyalar	– Realistik görünüş bitki motivlərdə – Realistik görünüş insanın və heyvanın motivlərində – Qədim Yunanıstan və Romanın həndəsi xətlərin istifadə edilməsi – Heykəllərin quraşdırılması binaların üzərində – Sobaların populyarlığı – Güzgü işləmələrin populyarlığı – Rəssamlıqdan divarların üzərində istifadə etmək – Təbii və isti rənglərdən dekorasiyalarda istifadə etmək – Avropa üslubunda mebellərdən istifadə – Avropadan təsir almış plintusların üzərində daş oyma işləri
Binanın komponentləri	– Gable damlar (Şirvanılar) – Alınlıklar – Balkon – Yunanıstan üslubunda (Klassik üslubunda) sütunlar və başlıqlar – Ferforje və dekorativ məhacərləri olan pəncərələr
Fasad	– İranın ənənəvi fasadları və Qərbin Neoklassik fasadların birləşməsi – Fasadlarda Qərbin Neoklassik fasadlarından tam şəkildə təqild etmək – Fasadlarda hündürlüyə meyillik – Horizontal mehvərə əsaslanan elementlərin və sütunların yaradılması
Kəşik	– Xaricə dönüklük – Gable dam – Balkon – Pilişkənin mərkəzi yeri və onun mehvər olmağı – Hündürlüyə meyillik
Plan	– Xaricə dönüklük – Balkon – Pilişkənin mərkəzi yeri və onun mehvər olmağı
Materiallar	– Damlarda galvanizli dəmirin istifadəsi – Sütunların qurumğana çuqundan istifadə etmək

Cədvəl 7. Qacar dövrünün memarlığında Avropa memarlığının təsiri

Binalar	Xüsusiyyətlər
Evlər	– Dördbucaqlı plan və dördbucaqlı düzbucaq mərkəzi həyat – Simmetrik plan və fasad və onlarda Qızıl bölgü proporsiyası – Mərkəzi otaq və onun ətrafında kiçik otaqlar – Xaricə dönlüklük planda və kəsikdə (villalarda), daxilə dönlüklük (həyat evlərində) – Geniş eyvanlar və onların qarşısında iki ədəd klassik üslubunda sütun – İki tərəfli pilləkanlar planın əsas məhərinə – Fəzalarda açılış və yüngüllük və təbii işıqdan əla vəziyyətdə istifadə etmək – Fasadda hündürlüyə meyillik və gable dam – Otaqlarda Sobaların populyarlığı və onların ətrafında iki pəncərə, qapı yaxud taxça – Düzbucaqlı pəncərələr və qapıların yerinə yarım dairə pəncərələr və qapılardan istifadə – Divarlarda rəssamlıq, güzgü işləmələri və rokoko üslubunda gips işləmələr – Təbii və isti rənglərdən dekorasiyalarda istifadə etmək – Avropa üslubunda mebellərdən istifadə etmək
Saraylar	– Uzunsov və simmetrik dördbucaqlı planlar və planlarda Qızıl bölgü proporsiyası – Simmetrik fasadlar və fasadlarda hündürlüyə meyillik – Xaricə dönlüklük planda, kəsikdə və fasadda – Geniş eyvanlar, onların önündə enli pilləkanlar və onların qarşısında iki ədəd klassik üslubunda sütun – Avropadan alınmış yarım dairə pəncərələr və qapılar – Fasadda ənənəvi və qərbi elementlərin birləşməsi (alınlik, tağ və s.) – Gable damlar (Şirvanilər) – Divarlarda rəssamlıq, güzgü işləmələr və rokoko üslubunda gips işləmələr
Məscidlər	– Məscidlərin strukturu əvvəlki dövrlərin (xüsusilə səfəvi dövrü) quruluşunda qaldı – Dörd eyvanlı məscidlər və mərkəzi həyat – Məscidlərin şərq, qərb və şimal tərəflərin ortasında üç mühtüm və geniş giriş – Məscidin vüsətinin artması və məscidin fəzalarında uzaysal açılış – Məscidlərin əsas tərəfi, cənub tərəfi, yaxud Qərb tərəfi olub – Avropa memarlığının təsiri ilə rəssamlıqda həmçinin məscidlərdə görülür – Avropa təsiri ilə güzgü işləmələr məscidlərdə daxil oldu lakin İran ruhiyyəsinə əldə etdi – Məscidlərin tikilməsi əvvəlki dövrlərə nisbət azdır

Cədvəl 8. Qacar dövrü memarlığının əsas xüsusiyyətləri (evlər, saraylar və məscidlər)

Mövzu	Qacar dövrü memarlığı
Mənşəyi və təsir alması	– Mənşəyini klassik İran memarlığından almış və baroko, rokoko və klassik üslublardan təsirlənmiş
Sənətkarlar	– Dekorativ sənətlərdən hər birindən istifadə edilməsi, holizm və harmoniyanın olmaması, mərkəzləşmənin olmaması, yüksək yaradıcılıq, mürəkkəb və hərəkətli əsərlərin yaradılması
Naxışlar	– Müxtəlif naxışlardan istifadə edilməsi və onların bir-biri ilə birləşdirilməsi, hədsiz müxtəliflik, mərkəzləşmənin olmaması, simmetriya yaradılması
Rəngləndirmə	– Çeşidli və tünd rənglərdən istifadə edilməsi və binanın dekorativ elementlərində rəng harmoniyasının olmaması
Əsərlərin Xüsusiyyətləri tamaşaçıların baxımından	– Sənətin maddiləşmənin nümayişi və şahların hakimiyyətə rastlıq meylləri nəticəsində əsərlərin dəbdəbəli görünüşi
Yekunlaşmış xüsusiyyət	– Özünəməxsus bir üsluba çevrilərək ənənələri alt-üst edərək Baroko, Rokoko və Neoklassik kimi yeni üslublar yaradır.

Cədvəl 9. Qacar dövrün memarlığının yekunlaşmış xüsusiyyətləri

МЕХТИ СААДАТИ ХАМСЕ
ИНТЕРЬЕРЫ В ИРАНСКОЙ АРХИТЕКТУРЕ КАДЖАРЫ
ПЕРИОДА (ДОМА, ДВОРЦЫ И МЕЧЕТИ)

РЕЗЮМЕ

Основная цель исследования изучение особенностей дизайна интерьера Каджарской эпохи. Нужно отметить, что исследование сосредоточено на домах и мечетях данного периода. В исследовании дается подробное описание особенностей элементов дизайна и пространства этих зданий, также анализируются их эстетические и архитектурные особенности. Стилистическое изучение этих зданий является следующей целью исследования и определяет стили, повлиявшие на архитектуру этих зданий.

Научная новизна исследования состоит в том, что исследования в области архитектуры Каджарского периода немногочисленны и данное исследование является первым в области изучения дизайна интерьера Каджарского периода.

Практическое значение исследования состоит в том, что архитектура данного периода считается единственным этапом Иранской архитектуры, в формировании которого одновременно можно наблюдать влияние Иранской национальной архитектуры и Западной архитектуры. На этой основе итоги исследования могут стать теоретической базой для решения проблемы отсутствия национального колорита в современной Иранской архитектуре.

В первой главе – «**Понятия, связанные культурой и архитектурой Каджарского периода**» рассматриваются возникновение и падение династии Каджар и стили, повлиявшие на архитектуру Каджарского периода, сопоставляются традиционность и современность и разъясняется их влияние на архитектуру Каджарского периода.

Во второй главе – «**Формирование Каджарской архитектуры и ее особенности**» посвящена исследованию факторов, влияющих на архитектуру градостроительства Каджарского периода, анализу типологии архитектуры и градостроительства данного отрывка времени, также в конце указывается местонахождение произведений Каджарской архитектуры.

В третьей главе – «**Анализ архитектуры и дизайна интерьера Каджарского периода и классификация их дизайна интерьера**» анализируются особенности дизайна интерьера важных домов, дворцов и мечетей Каджарского периода, а в конце рассматривается и представляется классификация их дизайна с помощью соответствующих таблиц интерьера.

INTERIOR ARCHITECTURE OF QAJAR ERA
(HOUSES, PALACES AND MOSQUES)

SUMMARY

The purpose of research is to study the features of interior architecture of Iran during Qajar era. Of course, it must be mentioned that emphasis of research is mostly around the interiors of houses, palaces and mosques of this era. This research has explained main characteristics of elements, decorations and spaces of this buildings and has tried to analyze their functional and aesthetic properties. Studying stylistics of this buildings is another aim of this research and architecture styles that has influenced on formation of this buildings has been specified.

Scientific novelty of research is that, while that rare researchs has been done about Qajar architecture, this is almost the first time that a research covers interior architecture of Qajar era.

The practical significance of the study is that, architecture of this era is the only period of Iranian architecture that influence of Iranian traditional architecture and west architecture on it's formation can be seen parallelly at the same time. On this basis, research results can be applied to solving problems of lack of identity in contemporary architecture of Iran.

In the first chapter – that “Related concepts with culture and architecture of Qajar era” are discussed, the rise and fall of Qajar dynasty, influencing styles on Qajar architecture and Conflict between tradition and modernity and it's impact on Qajar architecture has been described.

In the second chapter – that is “The formation of Qajar architecture and it's features”, influencing factors on architecture and urbanization of Qajar era and typological analysis of Qajar architecture and urbanization has been explained. At the end of this chapter locations of Qajar architecture monuments has been presented.

In the third chapter – that “Analysis of architecture and interior architecture of Qajar era and classification of their interiors” is presented, characteristics of architecture and Interior architecture of famous and important Qajar houses, palaces and mosques in analyzed and at the end of this chapter classification of their interiors is introduced and analyzed by the relevant tables.

Kağız formatı 60x84, 1/16
Fiziki çap vərəqəsi 2,25
Tiraj 100

AMEA-nın mətbəəsində çap olunmuşdur

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ АРХИТЕКТУРЫ И ИСКУССТВА**

На правах рукописи

МЕХТИ САМАД ОГЛУ СААДАТИ ХАМСЕ

**ИНТЕРЬЕРЫ В ИРАНСКОЙ АРХИТЕКТУРЕ КАДЖАРЫ
ПЕРИОДА (ДОМА, ДВОРЦЫ И МЕЧЕТИ)**

**Специальность: 6401.01 - «Теория и история архитектуры,
реставрация и реконструкция памятников»**

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание учёной степени
доктора философии по архитектуре

БАКУ – 2014